

279849

REVISTA ISTORICĂ

ANUL al VII-lea, N-le 1-3.

IANUAR-MART 1921

DĂRI DE SAMĂ,
DOCUMENTE ȘI
NOTIȚE

PUBLICATĂ
DE

N. IORGA

CU CONCURSUL
MAI MULȚOR SPECIALIȘTI.



SUMARIUL:

- N. Iorga*: Cele mai vechi cronică ungurești și trecutul Românilor (comunicație la Academia Română)
Alex. Lăpădatu: Mormântul Doamnei Despina.
N. Iorga: Istoria țerii prin cei mici (comunicație la Academia Română)
N. Iorga: Lupta lui Mihai Racoviță cu boierii rebeli (după un act nou)
N. Iorga: Nichifor Theotokis și Moldova.
N. Iorga: Insemnările unui pribeag.
Anton Oprescu și alții: Documente.
N. Iorga: Cronică.



1921

TIPOGRAFIA „CULTURA NEAMULUI ROMÂNESC” S. A., BUCUREȘTI

Bibl. Univ. Cluj

Nr. 1475-1022

PREȚUL: LEI 5.50

Sibiu

T. 477

130
279849

Ănui al VII-lea, n-le 1-3.

Ianuar-Mart 1921.

REVISTA ISTORICĂ

— DĂRI DE SAMĂ, DOCUMENTE ȘI NOTIȚE —

PUBLICATĂ de N. IORGA, CU CONCURSUL MAI MULȚOR SPECIALIȘTI

Cele mai vechi cronici unghurești și trecutul Românilor

(Comunicație la Academia Română)

Izvoarele relative la cele d'întăiu timpuri din viața poporului românesc sînt puține. Nu numai viața patriarhală, împărțită pe sate și văi, pe județe și Ținuturi, a contribuit la aceasta, dar și lipsa unor conflicte cu acei vecini cari supt acest raport singur se puteau interesa la situația și desvoltarea Românilor.

Bizantinii ar fi putut să spuie mai mult. Dar pentru epoca de după Iustinian n'avem a face decit cu fragmente și resumate din povestirile care, înainte de marea compilație din veacul al X-lea, avuseră ființă. Iar mai târziu, cînd expunerea directă, originală reîncepe, locuitorii vechi ai malului dunărean și ai Carpaților trec, cum am căutat s'o arătăm de mai multe ori, supt numele populației pecenege și cumane care aveau drept la veniturile acestor regiuni și la contingentul militar al băștinașilor.

Ar mai fi rămas mărturiile cronicilor care se ocupă în regatele vecine, Ungaria și Polonia, de întimplările din aceste două State de cultură apuseană, latină. Cele polone sînt tîrzii, iar pentru cronicile unghurești iluziile de odinioară asupra vechimii lor, iluzii în care «notarul anonim al regelui Béla» era pus în veacul al XIII-lea măcar, dacă nu în al XII-lea, s'au împrăștiat prin cercetările unui Marczali, Heinemann, Kaindl, Karacsonyi, Ketrzynski și alții.

Aceste cercetări, de o migăloasă critică, osteninindu-se a fixă aproape și textul unor presupuse narațiuni pierdute în forma lor de la început, mulțămesc poate din punctul de vedere filologic. Ele ar putea fi studiate însă și dintr'un alt punct de vedere mai pronunțat istoric, în legătură cu *istoria generală* a timpului și cu *atmosfera culturală* de care sînt pătrunse și pe care o redau.

Cum ici și colo se găsesec despre noi știri care au fost interpretate într'un fel care nu mi se pare că ar mai putea fi păs-

trat, chiar în ultima înfățișare, cu mult indulgență față de părerile de odinioară, o analiză supt raporturile citate mai sus poate fi necesară spre a se învedera care e folosul lor adevărat pentru lămurirea celei mai turbure epoci din trecutul nostru.

O întâie parte se va ocupa de narațiunile din epoca Arpa-dienilor.

I.

Cele mai vechi din aceste narațiuni nu sînt alcătuite de Unguri și nu represintă tendinți care să aparție în deosebi Ungurilor. În legătură cu Sfîntul Ștefan și, pe alături, cu fiul său Emeric-Henric, ele au trebuit să fie alcătuite după ce primul rege creștin al Ungariei fusese canonizat, în mănăstiri, locuite mai mult de Germani, care din anume motive aveau un cult pentru acest ctitor și dăruitor de lăcașuri sfinte și, nu fără potrivire cu unele stări de lucruri și tendinți contemporane, se simțiau datorii a-i alcătui «Viața» sau «Legenda».

Să vedem caracterul și semnificația lor însăși, înainte de a examina acele noțiuni presărate în ele care pot servi pentru elucidarea vechiului ei mediu românesc.

I. Ni se pare, după stil, că Legenda cea mare (*Legenda* sau *Vita maior*) a Sf. Ștefan este cea mai veche¹.

În adevăr stilul ei e mult mai naiv și alcătuirea, care începe cu Pogorîrea Sf. Duh, mult mai slab legată decît pentru Legenda cea mică. În ce privește forma, întîlnim, într'o latinească deslînată, cuvinte de origine grecească, ce ne trimet la acea epocă, pe care, de la 1114 la 1205, Horváth² o caracteriza drept «vremea influenței grecești». Ca în fundația lui Abailard la Paris, Duhul Sfînt e *paracletus*; se întîlnesc termini bisericesti orien-

¹ Asupra interpretărilor ei care, dacă ar fi interesante în sine, nu ne interesează din punctul nostru special de vedere, vezi lungile discuții făcute de Kaindl (*Archiv für österreichische Geschichte*), 1894-1902; Karacsónyi, *Szent István király emberkézete*; Marczall, *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*; Heinemann, *Neues Archiv*, XIII (1888), p. 63 și urm.; Steinacker, în *Mitteilungen* din Innsbruck, XXIV, p. 135 și urm. (cf. Huber, *ibid.*, IV); Resner, în Programul Gimnasiului din Mediaș, 1886; Ketrzynski, *Rocznik filarecki*, 1886 și la urmă, Kaindl și alții, în „*Mitteilungen*“, XXV, p. 185 și urm. În aceste studii se pot vedea și legăturile cu Regino, *Analele de Altaich* și Alberic *Trium Fontium*.

² *Geschichte der Ungarn*, I, Pesta 1851.

tali, ca «theophylus», «karisma», «crisma»; se vorbește de juvare *onichini*¹.

Această influență greacă a putut să aparție unei întâi perioade, în care Constantin Porfirogenetul arată legăturile Bizanțului cu cei doi șefi, Gyula (Gyula) și «Bulasudes» (Bules), cari aduseră din orașul împărătesc pe episcopul Ieroteiu, dar, peste fașa germană, ea, influența greacă, revine supt Geisa, care ține o principesă bizantină, Synadena, ruda lui Nichifor Phokas, avînd cu ea un fiu, Almus (Almoș), care e crescut la Constantinopol, de unde vine la Constantia (Chiustendil) pentru a-și valorifica drepturile la tron. În veacul al XII-lea apoi, pentru ducatul de Belgrad și Branicevo se poartă lupte, care duc pe Unguri, în 1128, și până la Filipopol. De acolo înainte încep și legături cu Sirbii, — Elena din Rascia fiind soția lui Béla al II-lea, supt pe tron la 1131—, dar supt Comneni relațiile de familie cu dinastia grecească urmează. Împăratul Manuil făcu din Ștefan fratele lui Geisa, din Ladislau, alt frate al acestuia († 1162), din alt Béla, prefăcut în despotul Alexis, din chiar regele Ștefan al III-lea, fratele lui Béla, rude și unelte ale ambiției sale. Mama lui Manuil era o princesă maghiară; mai târziu soția lui Isaac Anghelul, din noii stăpînitori bizantini, veniți după Comneni, era Irina, fiica regelui contemporan al Ungariei, Béla al III-lea².

Aceste amănunte le dăm aici împreună, nu numai pentru explicația caracterului stilistic al izvorului analizat, ci și pentru alte explicații care se vor impune mai departe³.

Pentru Unguri, în trecutul ca și în prezentul lor, scriitorul nu

¹ §§ 1, 2, 8, 9, 11.

² Capitolul nostru despre Unguri, în Helmolt, *Weltgeschichte*, IV, p. 454. Cf. în *Chronicon Posoniense* mențiunea, la 1172, a lui Ladislau și Ștefan „de Grecia”, la 1186 a lui Béla, care, „de Grecia eductus, in regem elevatur”; a nunții surorii lui Geiza „in Grecia”, a captivării mamei lui la Branicevo (1187): „mater regis in exilium in Greciam mittitur”, Cf. și cronică ungară-polonă, 8. — Numele de Mihai, de Vasile la cei d'întăiu prinți (Keza, II, 1) sînt caracteristice. Ladislau (*ibid.*) pare a fi purtat titlul de Țar. În cronicile germane o regină maghiară din veacul al XI-lea e intitulată „cneghină”.

³ Ca amănunte de stil relevăm încă *novella plantacio* pentru Statul întemeiat (§§ 6, 14). — Ea va reveni pentru a caracteriza în veacul al XIV-lea descălecarea munteană de la Făgăraș.

arată nicio stimă. Cei vechi îi par «fiii peirii și ignoranței, popor aspru și rătăcitor, care nu știe cultul lui Dumnezeu¹». Ei apar pentru a pedepsi pe creștinii corupți². Ducele Geiza e laudat pentru că era «liberal față de străini și mai ales de creștini³».

În schimb Imperiul e «monarchia dignitatis imperatorie»; coroana lui Ștefan e «imperialis excellencie signum»; se vorbește cu adânc respect de legăturile cu «demnitatea romană⁴», și, intitulându-se Roma «cap al lumii» (*capul mundi*) — Constantinopolul însuși apare, traducându-se grecescul Βασιλευπολις, ca orașul regal (*regia urbs*), numai regal, din scrupul față de Imperiu, — se recunoaște rolul pe care l-au avut în creștinarea Ungariei Adalbert de Boemia, Guthieriu Boemul, alt cleric⁵, ca și, în primul rînd, Gisela de Bavaria⁶, care nu va apărea astfel în *Legenda cea mică*.

În ce privește evlavia față de anumite mănăstiri — cea ce ar permite să se fixeze locul redactării —, cea de la Martinsberg se înfățișează întâiu, și prin pomenirea Sfîntului însuși, de a cărui naștere se laudă Panonia⁷, și care e pus ca ocrotitor lingă Maica Domnului și lingă Sfîntul Gheorghe, moștenit, acesta, de la bizantinisanți⁸. Dar se laudă în deosebi și lăcașul de la Mons Ferreus⁹.

Acestea toate ar așeza Viața pe la anul 1100, cînd influența germană se mai menține, dar cea grecească dobîndește din nou teren.

Să vedem acum în ce chip apar regiunile noastre în acest mai vechiu izvor.

E un singur pasagiu, în paragraful 14. În el se spune că, în visiunile lui profetice, Sfîntul Ștefan trimite curierul, *vere-*

¹ Filii perdicionis et ignorancie, populus rudis et vagus, culturam Dei nesciens, Ungari videlicet et Pannonie patriam inhabitantes (§ 1).

² Ad ulciscendas prevaricationes christianorum.

³ Liberalis in alienos et precipue christianos.

⁴ „Cognatus dignitatis romane.” Cf. „soror romane dignitatis, augusti videlicet Heinrici”, §§ 9, 10.

⁵ §§ 4, 5, 13.

⁶ Pannonia beati pontificis Martyni nativitate gloriatur (p. 145).

⁷ § 10. Se arată că darurile ei se păstrează încă la Vespriim.

⁸ Cf. §§ 6 și 11.

⁹ § 7.

dariul său la «Alba ardeleană» (*ad Albam transsylvaniam*) pentru a strînge pe «toți țeranii» (*omnes in rure manentes*) spre a întări cetatea, căci vine — ceea ce s'a și întimplat — «neprevestita nenorocire a Pecenegilor» (*Bessorum inopinata calamitas*).

Avem a face cu o știre contemporană cu sfîntul rege? Se recunoaște astăzi, că, în Ardeal, Ungurii, afară de un singur punct: Turda, pomenită la 1075 în legătură cu abația benedictină de la Gran, n'au pătruns decît după 1100¹, iar cel d'întăiu episcop ardelean, Gulielm, un German, se pare, e însemnat numai la sfîrșitul acestui veac. Așa fiind, Pecenegii cari atacă vechiul Bălgard slavo-romîn sînt din epoca autorului însuși.

Dar cea mai mare parte din Pecenegi periră în lupta de la Leunion cu Alexie Comnenul încă înainte de sfîrșitul veacului al XI-lea. Așa încît «Bessii» cari atacă «Alba ardeleană» nu pot fi decît populația, asemenea cu însiși acești «rustici» închinați cetății, cari stătuse până atunci supt autoritatea nominală a barbarilor.

Trebuie să observăm însă că în *Chronicon Posoniense*, 1071 e data înfrîngerii «besse»: cronica nu pare să aibă toate notițele contemporane. La 1088 aceeași cronică arată pe episcopul Cupan ucis «a Chunis».

II. *Legenda Minor* are un stil mult mai corect. Grija, respectul formei se întîlnește și în povestire. Regele Ștefan învață gramatica (3). Prefața vorbește, cu scusa că autorul nu se poate ridica până la acea înălțime, de «linia gramaticilor», de «filosofi» și de «înterpreți», de «sofiști», de «fabulele poetice», de Parnas și de Pegas, de critici și de autorii «cărților autentice». Scriitorul pretinde a da o expunere «credincioasă și adevărată», așa cum a fost atuncea (*fideli et veraci relatione tunc temporis accepimus*; 2). Între dregătorii pe cari-i pomenește e un «tribunus plebis». Toate, elemente stilistice care în *Germania*² și *Italia* se întîlnesc numai tîrziu în veacul al XII-lea, nici măcar, în destul, la Otto de Freising și la continuătorul său Rahewin, contemporanii lui Frederic Barbă-Roșie. De alminterea, la arătarea minunilor Sfîntului Ștefan se citează una de pe vremea regelui Ladislau (1077—1095), care, de altfel, nu mai e în viață

¹ *Istoria Romînilor din Ardeal și Ungaria*, I, pp. 31-2.

nici el (*pie memorie rex*; 10). E, în sfârșit, moralisator și aristocratic, vorbind de sufletul, nestatornic cum e ceara, al *servilor* (8)¹.

Ca și în *Legenda cea mare*, avem și aici despreț pentru barbarii unguri (*barbarica gens*; 3). Și aici e același respect față de «neamul Împăraților romani»²; ba chiar se datează moartea regelui după indicție și după anul de stăpînire al lui «Henric Augustul Romanilor». Și aici, înșirindu-se fundațiile lui Ștefan, la Roma și chiar la Ierusalim, se relevează protecția specială a Sfîntului Martin și darul, păstrat încă, ce s'a făcut mănăstirii de la Martinsberg (5 și 7).

Acest izvor, mai tîrziu deci decît cellalt, prezintă pe Bessi, numiți aici, ca într'o epocă ulterioară — în secolul al XIII-lea, — Biseni, ca un «popor foarte depărtat de credință și lipsit de înțelegere, aproape ca dobitoacele», care atacă hotarele. În vis, — ca și în *Vita Maior* — Ștefan prevede un atac de-al lor și dă de știre; aici lupta e descrisă după toate regulele artei, ca în cronicile siciliene din veacul al XII-lea tîrziu și din al XIII-lea.

O altă știre se adaoage însă. Șezeci de «viri Byssenorom», de șefi ai Pecenegilor, oameni bogați, cu aur și argint la dinșii, cu multe podoabe, iese *din Bulgaria*, „partibus Bulgarorum egressi“, și vin în Panonia, unde ei sînt despoiați de dregătorii regali, cari sînt și pedepsiți pentru aceasta (8).

Trebuie să vedem oare aici, cum se admitea până mai dăunăzi, o mențiune a pretenției stăpînirii bulgărești dincolo de Dunăre, pe care nimic n'o dovedește? De sigur că nu. Acești „Bulgari“ sînt cei pe cari, amestecați cu «Vlachi» — Ansbert³ o spune lămurit —, Frederic Barbă-Roșie-i află prin Serbia actuală în drumul lui de la Belgrad la Constantinopol. Pentru cronicarii italieni, sud-italieni în special, toată partea apuseană a Balcanilor e supt Comneni o Bulgarie.

Pe de altă parte, la o trecere de adevărați Pecenegi nu e de gîndit, nici pentru epoca lui Ștefan, cînd ei sînt zdrobiți de parte în Estul peninsulei, nici în epoca autorului, cînd Pecenegii nu mai erau. Trebuie să se admită deci, ca una din con-

¹ Totuși prezintă atentatul încercat de *palatini* contra lui Ștefan (9).

² *Latissima Romanorum Imperatorum prosapia* (3).

³ *Large a fide aliena et quasi belluina stulticia carens intellectu*; 7.

secințele marilor schimbări care aduc întemeierea Imperiului vlah de titlu bulgar și de caracter bizantin, «grec», o strămutare de cnezi din aceste părți, tot așa de probabil Vlahi ca și Bulgari.

III. Să ne oprim un moment asupra Vieții lui Emeric-Henric- fiul care n'a domnit al lui Ștefan și acela către care tatăl său a îndreptat, după obiceiul Bizanțului, un tratat de învățătură. Avem a face cu un om de pe la 1150. În adevăr, lăsând la o parte stilul mai tipic pseudo-clasic decât al operei anterioare și plin de o golicione retorică, autorul, legindu-se de știrea pe care o dă cronica ungaro-polonă (c. 11), de care va fi vorba pe urmă, că la moartea lui Emeric un episcop grec l-ar fi văzut înălțându-se la cer, specifică prezența sa însuși la Constantinopol, cu pretendentul Almus, de care a fost vorba mai sus: un canonic din Cesareia, trimis la «Imperator Grecorum» îi spune că în viața lui Eusebiu, ce ar fi fost arhiepiscop acolo, se arată această misiune. Restul e după puținul ce-a auzit despre sfânt (*pauca que de gestis eius audivimus*; 5), care a făcut minunile lui tot pe vremea regelui Ladislau¹.

IV. În sfârșit Viața Sf. Ladislau, clasică viață de sfânt, amestecă știrea unei năvăliri de Biseni («Iatunculi Byssenorum»), la hotare, pentru robi, ca să adauge că Ladislau, urmărindu-i, a căpătat prin rugăciunile sale pentru oastea flămânzită în pustie o hrană de cerbi și zimbri (*bubali*). Pentru a treia oară apare atacul peceneg pomenit de două ori în Viețile Sf. Ștefan. O altă minune va face prin aceste locuri astfel liberate să treacă de la sine spre Oradea-Mare rămășițele regelui.

V. De o dată ne găsim, dincolo de hagiografie, înaintea a două încercări de a face, fără gânduri naționale explicite, dar cu simpatie pentru Unguri, istoria trecutului lor în legătură cu legendele mai sus analizate.

Cea care apăre ca mai veche se află într'un manuscris din Varșovia și a fost numită și din cauza cuprinsului ei Cronica ungaro-polonă.

Ca formă, e foarte naivă, cuprinzând într'un amestec haotic

¹ Și aici e grija de gramatică (1), și aici pomenirea Sf. Martin și a mănăstirii lui (3) și a bisericii Sf. Gheorghe din Vesprim (5).

știri din toate părțile, cu totul confuze și frământate cu multă imaginație.

Autorul e de sigur un om care a călătorit mult în părțile sud-vestice ale regatului consolidat acuma de Coloman I-ii, la începutul veacului al XII-lea, de acel Coloman a cărui «cărțurare» a influențat mult asupra celor d'întăiu începuturi de istorie ungurească. El are bune știri despre Italia și se resimte de legăturile încheiate, pentru Dalmația, cu Venețienii, legături care duc pe Unguri în cetățile normande din fundul peninsulei, pe care le ocupă o bucată de vreme. Attila, pe care, după știrile cronicilor italiene, a celor venețiene, poate, ca și a încercărilor de istorie universală, ca Godifred de Viterbo, îl scoate la lumină ca strămoș al Ungurilor, e *Aquila*, pentru că a fost cu oastea lui la Aquileia. El amestecă în cariera hunică a lui Attila pe Ursula din Verona și cele 11.000 de fete prăznuite la Colonia. Nordul Italiei e formal descris, și Veneția pare a fi fost văzută de autor. Hunii sînt duși și în Sudul Italiei ca să lupte «cu Normanzii și Francesii» (*cum Normandis et Francis; 2*).

Descălecarea maghiaro-hunică e pusă în legătură deci cu Slavonia, cu vechea *Sclavania*, *Schiavonia* a Italianilor (tot malul croato-sîrbesc). Aici vine Attila, care urmărește *Romanum Imperium*, ca să răzbune pe regele Croației și Slavoniei, Creșcimir, ucis de ai săi. Plăcîndu-i țara, dă alor lui „femei slave și croate“. Dalmația, cu „Sipleth“ (Spalato), intră în domeniul cunoștințelor lui.

Autorul însă, vădit un Polon, care zice Casimir: lui Creșcimir și face din Geisa: Iesse, are însă și un alt gînd. El explică astfel încoronarea lui Ștefan. Solul său la Roma, Astric, cunoscut și hagiografilor, află aici coroana gătită pentru ducele polon Miesco. Dar ea nu se va da acestora, pentru că se vor lupta între sine; ea este rezervată pentru momentul redintegrării regatului. Se știe însă că *aceasta s'a întîmplat tîrziu în secolul al XI-lea*. Lambert, trimesul polon, e silit a primi această schimbare. Se mai impune de Papă și o veșnică pace între Unguri și Poloni. Ea va fi întărită prin întîlnirea între cei doi regi, cari sînt rude, și prin fixarea unei granițe cu Polonia, la Gran, la Erlau, la *Tisa (în fluvium qui Tisca nominatur)*, la riul Czepel, la *castrum Salis*, unde e și hotarul rusesc (7).

Biserica de la Gran e făcută chiar de Unguri ca și de Poloni (*Polonorum et Hungarorum novo opere*).

În continuare, adesea cu greșeli grosolane, se urmărește lupta văduvei lui Ștefan, „vipera plină de venin“, cu așa-ziii fii ai lui, Levantha, Petru și Béla, adăpostirea lor de Poloni, luptele pentru aceștia, expediția pentru restaurarea lor. Se ajunge la așezarea la Haliciu a lui Ladislau, la căsătoria lui cu fata regelui polon și la chemarea lui în Ungaria (1077). Cartea ar fi dedicată lui Coloman, urmașul acestuia, și poartă numele de autor al episcopului Hartvich.

Întrebuințind numai *Viața cea Mare* a lui Ștefan, Cronica ungaro-polonă reproduce, stilisind-o astfel, vestea luptei de la «Alba Transsylvania» (8)¹: se vorbește și de un «cens» pentru care «Besil» ar fi atacat. Dar, la ocuparea Panoniei, cei veniți din Slavonia află dincolo de Dunăre o țară bogată, cu cai buni, cari se zic după italienește: *polledri*. Și se adaugă, înainte de a se arăta trecerea peste Tisa (*Chisa*; forma arată un străin), unde e loc mai întins „și mai spațios“ (*planiciorem et spaciosiorem terram*), că regiunea era ocupată numai de păstori și plugari (*in terra hac solum pastores et aratores morabantur*). *E cea d'intăiu recunoaștere* — aici toate lucrurile se strămută către Apus — *a prezenței unei populații slavo-românești cu caracterul pastoral și agricol, corespunzând Bessilor ardeleni din legendă.*

VI. Iată însă că supt același nume al lui Hartvich se încearcă, *evident la o dată ceva mai târzie*, punerea de acord, foarte grosolană, a celor două legende.

Prefața vorbește de Priscian, cunoscut autorului —, care nu poate fi deci cel din lucrarea anterioară —, încă de mult și adinc (*medullitus*). Nimic original nu se adaugă însă la cuprinsul celor două izvoare decit ceea ce, cu privire la încoronarea prin înălăturarea Polonilor, e luat din cronica ungaro-polonă (7 și urm.). De acolo înainte însă se relevează așezarea la Gran, — care tinde a fi în centrul povestirii —, a lui Sebastian, venit de la Martinsberg și înlocuit un timp de Astric (11). Avem aici însă, la sfârșit, și seria minunilor lui Ștefan, după patruzeci de ani de la moartea lui.

¹ Christianorum hostes... Bysso pro censu possessionis eorum depre-daturo.

VII. Iată însă că prin căderea Imperiului de Apus germanic monarhiile naționale se ridică. Boemia ajunge de-odată o mare putere în cursul interregului. Ea va avea în Cosma de Praga și într-o serie de cronicari istoria ei *complectă*, culeasă din cîntece și legende populare. Ungaria Arpadienilor, care, în același cerc al ducatelor sub-germanice ridicate la rangul de regat, i se opune, simte nevoia unei alcătuirii de concurență. Și iată că apar două cronici de auto-lăudare, plus o nouă Viață de sfinț cuprinzînd un material legendar și politic supus aceleiași tratări.

Avem întâiu Cronica «notarului regelui Bela», Bela al III-lea după mulți, încă și acuma, al IV-lea (1235—70), după Marczali ca și după Kaindi: și eu am susținut de repetite ori¹ această părere, prin argumente pe care voiu căuta să le expun pe larg și să le completez aice.

Întăiu, ca și canonicul Florian, ultimul editor al cronicei, voiu încerca, de și cu alt rezultat, să fixez care e lumea ce se oglindește, în Ungaria și afară de Ungaria, în această povestire.

În părțile răsăritene apar: cetatea Bihorului, a Orșovei, Zarándul (comitat) (52)², Geurinul (31), pădurea Sebeș («Zepus», 32), râurile Tisa, Murăș, Someș; din Ardealul propriu-zis, nimic. În regiunile odată slave, castelele Novigrad (33), Boroslov («Purozlou», 32).

În Apus, Carintieni, Moravi (Moroanenses), alături de Slavi (Sclavi) și Panoni, îi apar ca vechi locuitori în vremea năvălirii (45). Boemii, de al căror tribut în vremi mai noi se vorbește, sînt vechi vecini îndată după Attila (31, 57). Cumanii «cu capetele tunse» (cei pletoși sînt Romîni) ajută pe ducele de Chiev: sînt cîni păgîni; Rușii îi prind, și o sută de capi cumani sînt dați Ungurilor de prinții ruși (8, 10). Rutenii merg cu ducele Almus (53), dar ei au fost aflați în Panonia, unde încă mai dăinuiesc³. Din Rusia cunoaște Suzdalul (7). Galiția, care dă lui Arpad 2.000 de săgetători și 3.000 de țerani (12), îi e bine cunoscută, cu cetatea și ducele de Vladimir, de Lodomiria (9, 11). La Sud,

¹ *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, 75; *Ist. Romînilor din Ardeal*, I, p. 20.

² Un episcop Turda, la acela care individualizează numele localităților, c. 19.

³ *Quorum posteritas usque in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitant* (10).

în sfârșit, el știe că Dunărea merge de la Ratisbona în Grecia, (38), la *Niger Pontus*, Marea Neagră (1), și că în adîncul Peninsulei este o Macedonie «de la Dunăre la *Nigrum Mare*». *Bisenii*, Pecenegii apar aici numai în calitate de coloni, apărînd pe rege (57).

Nu e nimic în această geografie, ținîndu-se samă de faptul că e istorică, nepotrivit în epoca lui Bela al IV-lea.

Intenția autorului, — care a cetit Alexandria (1 și 8) și *Niebelungenlied*, face din Buda veche însuși burgul lui Etzel, *Ecilburgu* (1 și 47) și citează «cronici anale», despre a căror valoare unli și-au făcut mari iluzii, căutînd a le și osebi din contextul izvoarelor mai nouă¹, precum și popularele *Gesta Romanorum* ale «istoriografului» (1)—, e de a face să se vadă valoarea neamului său, venit, prin Almus, de la Attila (8): acest rege însuși cată a fi reabilitat; el refacă și vechile ruine romane²; modernii cari pradă nu-i se par superiori (1)³. Ungurii vechi, spune el, au vărsat mult sînge, în adevăr, dar fără aceasta n'ar fi lăsat «atîtea țeri bune»⁴.

Informația și-o va trage în cea mai mare parte însă din cîntece populare, vădit asiatică, ca legenda mamei lui Almus, fecundată de un vultur, din sînul căreia iese «regii glorioși» (3), așa de asemenea cu o fetei de emir Malcatun, în istoria Osmanilor. Pe alături se interpretează în legende create ad hoc numele de localități, totdeauna explicate, ca pentru muntele Turzol (18), cetatea Turda (v. mai sus), locul Loborcy (15).

Expunerea lui amestecă pentru întăiași dată cu vechea descălecare a lui Attila cea nouă, a celor șapte căpetenii din stepă, pe care în curînd o vor străbate Dominicanii căutători ai Ungurilor asiatici, cari, aceștia, citînd istoria Ungurilor păgîni, se gîndesc la izvoarele din veacul al XIII-lea de care e vorba aici⁵. Rolul regelui sfînt ar fi fost de sigur abia atins dacă lucrarea

¹ Pentru o dată: „sicut in annalibus contineturronicis“ (7) Citează pe „cutare filosof“ (8).

² *Omnia antiqua opera que ibi iuvenit* (1); cf. și c. 9. Se dă și titlul de „flagellum Dei“ (20).

³ Nume ungurești: zerelmes (17), adolmas (16), muncas (12) se citează.

⁴ *Hungari tunc temporis ita gaudebant de effusione humani sanguinis sicut sanguisuge, et, nisi ita fecissent, tot bonas terras posteris suis non dimisissent* (44).

⁵ Ricard, *De Hungaria Magna*.

s'ar fi continuat, și vom vedea că această continuare a existat poate. E o totală *răsturnare de valori* și schimbare de concepție.

Venim la partea care ne privește și a cărei analiză va arăta prin argumente nouă data redactării bizarului izvor.

În Panonia, unde e chemat *Almus*, se află «*Slavi, Bulgari et Blachi* și păstorii Romanilor (*pastores Romanorum*), pentru că după moartea lui *Attila* regele Romanii ziceau că pământul Panoniei este pășune (*pascua*), de oare ce turmele lor în țara Panoniei se pășteau, și pe dreptate se zicea țara Panoniei *pășunile Romanilor (pascua Romanorum)*; și acum Romanii — se adaugă în batjocură — «se hrănesc din bunurile Ungariei» (9). Și, aiurea, la capitolul 11, după ce se înșiră râurile *Panoniei, care se întinde și dincoace de Tisa, căci se pomenesc Murășul, Crișul, Timișul (Morosus, Crisius, Temus)*, se repetă că, după moartea lui *Attila*, principii romani (*romani principes*) ieau țara Panoniei *până la Dunăre, unde și-au pus păstorii, ubi collocavissent pastores suos*). Și, încă din capitolul 1, se afirmă că *Attila*, la sosirea în Panonia, a căpătat provincia, «*izgonind pe Romani (fugatis Romanis)*». Întors în Panonia după o expediție în Grecia, *Arpad* vede fugind pe «*toți Romanii cari locuiesc țara Panoniei*» (46), și de la *Vesprin* mai departe; un râu se cheamă așa pentru că de frică Romanii l-au trecut înnot (48).

În ce privește pășunile și păstorii de aici, e evident imprumulul din *Cronica ungaro-polonă*. Stăpânirea Romanilor a putut fi luată din tradiție, aplicându-se sau la Romani de rasă sau la cei de imitație, ai lui *Carol-cel-Mare*.

Românii însă, ziși *Blachi*, și nu, cum li se zice în ungurește, *Olahi* (la Unguri se află și forma *Ulahi*; v. *Simon de Keza*), puși alături de Bulgari, aceasta ne trimete la vremurile lui *Ioniță Vlahul*, domn peste Bulgari și pretendent la coroana bizantină. Și numele de «*Blachi*» s'a răspândit numai pe această vreme, după scrisul grecesc, prin cancelaria pontificală; el trece în toate cronicile italiene ale timpului ca și în toate cele franceze. *Cronica* de la *Pressburg* nu știe la 1068 decît de «*cetatea Bulgarilor*» luată de regele *Solomon* și reluată de «*aceiași Bulgari și Greci*», de năvălirea lui *Solomon* la 1072 în «*regatul bulgăresc (bulgarense regnum)*». S'ar putea chiar ca, pe o vreme, cînd

Papa, influențat și de *Gesta Romanorum* și de trezirea în Italia lui a amintirilor romane, vorbea lui Ioniță de predecesorii lui romani, aceasta să fi determinat și pe Anonim a vorbi de dominația romană în Panonia.

Între Slavii, Scheii cari i se supun lui Almus, ca urmaș al lui Attila, este *Salan* (12), duce «*tytulensis*» (20), care (de și numele său e luat de la *Salankemen*, *Piatra lui Salan*) *nu poate fi altul decât Sviatopluc Moravul*. Pe de altă parte, ca strămoș, *proavus*, al lui *Salan* în momentul morții chiar a lui *Attila*, care domnia «*până la hotarele Bulgarilor*», e arătat un mare «*duce al Bulgariei*» (*magnus dux Bulgarie*), *Keanus*, care așează aici «*Slavi și Bulgari*», domnind peste «*țara dintre Tisa și Dunăre*, până la hotarul *Rutenilor și Polonilor*»¹. Este aici o ipotesă genealogică a descendenței din vre-un hagan *avar*? Numele s'ar deriva cu greu din al acestuia. În alt loc, Slavii lui *Salan* dau explicația că zisul *Kean* «*a venit din Bulgaria, cu ajutorul și sfatul Împăratului Grecilor*»².

Se afirmă că Slavii din Panonia nu sînt omogeni, ci i-a adus *Kean* din Bulgaria lui, până la hotarele rusești³.

Salan e atacat în cetatea sa *Borsoa* (din: *Orșova*), care e distrusă. Se dă de «*o țară foarte fertilă și avînd din bielșug toate animalele*» și pești, între rîurile *Tisa* și *Bodrog*. Deci aceeași stăpînire se întindea și dincoace de rîul *Tisa*. *Bulgarul Salan* rîde «*bulgărește*» (*more bulgarico*) și amenință că va răspunde la provocare «*cu ajutorul Grecilor și Bulgarilor*». Conform cu cîntecul popular, *Arpad* cere pășune, apă de *Dunăre* și iarbă; dînd, în loc, doisprezece cai albi, douăsprezece cămile, doisprezece copii cumani, douăsprezece fete rusoaice și douăsprezece caf-tane (14). *Salan* primește condițiile (20)⁴.

Totuși — după ce se isprăvise cu vecinul *Menumorout* —, *Salan* e atacat din nou pentru a i se lua țara, de lîngă apa *Topolcei* (*Toplucea*) (31) și «*stagnum Botna*» (*Balta*), de lîngă cetatea *Surul* (*Nigrum castrum*) «*în limba lor*»⁵. De și cedează

¹ „Inter Thisciam et Danubium..., usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum (11).” Pentru acest hotar, c. 18.

² „De Bulgaria egressus, auxilio et consilio Imperatoris Grecorum.” Și „Sclavi de terra Bulgarie conducti fuerunt ad confinia Ruthenorum” (12).

³ Sclavi de terra Bulgarie conducti fuerunt ad confinia Ruthenorum (12).

⁴ Cf. 30: Sclavi habitatores terre, qui primo erant Salani ducis.

⁵ Nominauerunt Sclavi secundum idioma suum (35).

și acum, Salan e atacat «cu ajutorul Grecilor și Bulgarilor»: el iese din «Tetel» (Titel) și dă lupta. Ducele, învins, fuge la Belgrad, care e intitulat «Alba Bulgarie»; Tisa li pare alor săi un râu mic; în panică, mulți se îneacă, până la «porturile Grecilor». Titel, Salankemen, Bodrog sînt luate. «Ducele Bulgarilor» — cel grecesc din Belgrad și Branicevo — vine în sprijin cu «Grecii lui», dintre cari mulți fug. Se merge, înlăturînd și armele și corupția, până la poarta lui Vasile (*porta Wasil*), și Serbia rasciană (*terra Racy*), pentru ca apoi să se ia Spalato, Croația, Bosnia, înnaintînd și până la poarta de aur a Constantinopolei. Cel puțin așa e în legendă, pe care scriitorul o răspinge. Această legendă nu face alta decît să lege lupta contra lui Sviatopluc cu întinderea până la Belgrad în Balcani, în cursul veacului a XII-lea (39, 41, 53).

În aceleași părți de Sud, *Glad* (Vlad ?), al cărui nume, neexplicabil, e numai după cîntecul popular, stăpînește de la Murăș până la acel castel «Horom», *Haram*, în jurul căruia s'au dat atîtea lupte cu Comnenii, amintite astfel, în *alt capitol al cuceririi*.

Țara sa este de la Murăș la Orșova (Urscia). El însuși vine din acel Vidin care e pomenit în luptele din secolul al XII-lea (*a Bundyn castro egressus*) și e ajutat de Cumani, *cari tocmai vor da Bulgarilor, la sfîrșitul veacului al XIII-lea, de aici, de la Vidin, dinastia Terterizilor, cu nume cumanic*.

Numele chenezilor pare a trăi în «Kenesna», pe unde se trece Tisa; se ajunge la râul Begheu (*Beguey*), al cărui nume e redat așa cum trăiește încă în gura poporului nostru. La Timiș Glad e sprijinit de ajutorul Cumanilor și Bulgarilor și *Blacilor*, la care se adaugă propriile forțe de pedestri și călări¹. «Bulgarii» au trei chenezi (*kenezi*), Cumanii sînt supt ducl sau Voevozi. La «hotarele Bulgarilor», Glad se ascunde în Keve, după care, supunîndu-se, trece la Orșova (Ursova) (44). E vorba, evident, în lupta cu Glad, de un Voevodat român, cu chenezatele sale, care se păstrează aici în Banat mai bine ca oriunde.

În urmărirea succesului, doi șefi trec la Branicevo și cetatea «Scaradusy», în lumea «cetățenilor bulgari și macedoneni», până la «poarta lui Vasile», citată, și țara Rasciei, cu cetatea Cleopa-

¹ Cum magno exercitu equitum et peditum, adiutorio Comanorum et Bulgarorum atque Blacorum.

tra, ba până la «castelul regelui, Filip», Filipopole (44—5), — exagerări de legendă.

Un *Ohtum* va urma lui Glad, dar despre el va fi vorba în analiza Vieții Sf. Gerard. Deocamdată se spune numai că acest *Ohtum* va fi ucis supt Ștefan-cel-Sfânt de Sunad fiul lui «Dobrica», nepotul regelui, în castelul său, la Murăș (11, 44).

Aici ne întorcem la luptele cu șeful «morav» de pe Crișuri, de la Bihor, *Menumorout*, urmașul, cu mai multe femei — cum va fi arătat și *Ohtum* —, al unui duce *Morout*, al cărui nume înseamnă *Morarul*.

Menumorout e ducele Bihorului (*byhorensis*), un duce cu „inimă bulgărească“, dar atîrnînd tot de „Împăratul constantinopolitan“. A moștenit pe *Morout*, care avea „pămîntul între Tisa, pădurea Igfou, care e spre Ardeal, de la Murăș la Someș“¹. Are porturi la Tisa și castelul Sătmăr (*Zotmar*) (20—1). Crișul e întreg al lui, ca și Nirul, cu un munte „Cervinus“, în legătură probabil cu cerbii cari hrănesc în părțile Orăzii oastea Sfîntului Ladislas. Ducele, atacat, se sperie, închizîndu-se chiar în cetatea Bihorului; Ungurii ajung la o Cetate-Albă („Bellerad“). Alta neagră e constatată documentar la sfîrșitul secolului al XI-lea. *Menumorout* e, în sfîrșit, cu toți ai săi, acolo, în Bihor. El va oferi pe fata lui, cu țara ca zestre, lui *Zoltan*. Nunta se și face (51). Voievodul însuși ar vrea să meargă în *Grecia* (28).

Adăugim că la războiu ieau parte — să fie o interpolație? — și Secui, veniți din vremea lui *Attila* (*qui primi erant populi Athile regis*).

Avînd Sălagiul (*Zyloc*), *Menumorout* domniă până la porțile Mezeșului (*mezesinae*), unde *Arpad* pune întăul hotar. Cucerirea va fi dusă mai departe de *Tuhutum* fiul lui *Horca*.

Acesta află de „bunătatea țerii de peste păduri“ (*bonitatem terre ultrasilvane*) și că acolo „ține domnia“ (*dominium tenebat*) un stăpînitor deosebit, căruia legenda-i dă numele lui *Gylas* cel din izvorul bizantin: numele de *Gyula*, ortografiat *Gelou*. Și anonimul adaugă că era *Romîn* (*Gelou quidam Blacus*). Aici sînt riuri iuți, mine de aur și de sare. Dar locuitorii, *Vlahi* (*Blasii*) și *Șchel*, înarmați cu arce și săgeți, erau „cei mai pă-

¹ Terra que est inter Thiciam et silvam Igfou, que iacet ad Erdevalu, a fluvio Morus usque ad fluvium Zomues. — *Menumorout* s'ar fi zis așa „eo quod plures habebat amicas“. Aici ar fi fost „Cozar“, *Cazari*.

cătoși oameni din toată lumea“, incapabili de-a rezista necontenitelor atacuri ale Pecenegilor (aici: Piconates, ca în izvoarele latine, despre cruciate) și Cumanilor. Nici șeful lor n'are calitate militară¹.

Se dă deci lupta cu «Gelou, dux Blacorum» său «Gelou dux ultrasilvanus», care cearcă a se împotrivi călare la „porțile mezeșene“ apoi la riul Almaș. E silit a fugi într'o cetate pe Someș (Zomus), dar e prins lângă riul Căpușului (Capus) și ucis. Printr'o învoială iscălită la „Esculeu“, ai lui se supun. Din neamul biruitorilor se nasc apoi alt Gylas sau Gelou („minor Gyla“), iar fiii acestuia, Bivio (sau Bua) și Bucua, vrînd să rămîie păgîni, — ceia ce înseamnă necatolici, răsăriteni —, aduc atacul Sfîntului Ștefan și luarea provinciei de acesta (24, v; cf. și 6, 20).

În partea ce urmează se înseamnă, tot după legendă, vicisitudinile regatului până în zilele lui Ștefan, descriindu-se eroii și glorificîndu-i prădăciunile în Apus. Se repetă precisarea hotărului până la „poarta lui Vasile“ și „țara Rasciei“. Se notează căsătoria lui Toxun (Taksony) cu o femeie originară „de terra Comanorum“. Și se dă altă formă știrii din *Vita minor* despre pribegii din Bulgaria, „de terra Bular“ și de la „Biseni“ (Thonuzaba, fiul lui Orcund²).

IX. Ce spuneau aceleași izvoare poetice și legendare despre epoca lui Ștefan însuși se vede din povestirea intercalată în viața Sf. Gerard, episcop de Cenad, izvor care, după liniștea, siguranța și claritatea stilului, apare ca scris mai tirziu în secolul al XIII-lea. Ba chiar, cum se va vedea, felul de tratare al legendei ar face să se creadă că era și o continuare a Anonimului.

Gerard, martir al reacțiunii păgîne de după Ștefan, apare în *Viața cea Mare a regelui* (13). E un Venețian³, Gheorghe din botez, al cărui tată luase parte la întăia cruciată. El însuși,

¹ Habitatores terre vlliores sunt totius mundi, quia essent Blasii et Sclavi, quia alia arma non haberent nisi arcum et sagittas, et dux eorum Gelou minus esset tenax et non haberet circa se bonos milites et auderent stare contra audaciam Hungarorum, quia a Comanis et Piconatis multas iniurias paterentur (25; cf. și 24).

² De terra Bular nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum.. De terra Bissenorum (57).

³ Cf. Simon de Keza, II, 4.

călugăr, vrea să meargă în Orient. Legăturile cu Veneția, datorite căsătoriei surorii lui Ștefan cu dogele Petru Orseolo, chemarea pe tron a lui Petru, fiul lor, și hotărîrea lui Ștefan, *dic-tată lui, regele apostolic, de Scaunul apostolic însuși*, de a face pe la el cale cruciatai¹, îl aduc a²debarca la Zăra. E adus peste Dunăre de influența episcopului de Pécs, Maur, și a abatelui de Orade, Anastasiu, ambii dintre ucenicii lui Adalbert. Sfîntul rege-l vede și-i făgăduiește un episcopat la Murăș, dacă bate pe Ohtum, devenit aici Ahtum.

Acesta are castelul în „Morisena urbs“ sau — se spune odată — Marosvár și ține țara de la Criș pînă în „părțile ardelene, în Vidin (Budin) și Severin“ (Zeren). E botezat la Vidin și, evident, păgin, adecă ortodox³. Bogăția-i arată substratul românesc al puterii sale, cel cu șapte femei (una e sora contelui „Bach“: 22; cf. poligamia lui Menumorout). În domnia sa („dominium“ și aici) sînt mulți cai sălbateci, ca în stepă, dar sînt și *păstorii* cari-i păzesc, păstorii croniceci ungaro-polone, ai Anonimului, din „pascua Romanorum“. Acești păstori au „turme fără număr“ (*pecora infinita*), nu ca niște abia veniți, ci ca vechi locuitori ai țerii. Ducele oprește sarea regală cę trece pe Murăș, aceeași sare de care vorbesc și cronicile france. Ca ortodox, cu „putere la Greci“ (*accepit potestatem a Grecis*), el face o mănăstire a Sf. Ioan în cetatea lui, cu călugări „greci“.

Cu procedeul Anonimului de a da localităților eroi eponimi, apare acum ostașul regal Chanadinus, care e dator a-și plăti o greșală de moarte. Se răscumpără botezîndu-se și luînd asupra-și supunerea trufașului Ahtum, spre a-i răpi țara, un *regnum* —, căci e arătat ca superior regelui însuși în putere.

Bătut întăiu, Chanadinus, ajuns la un loc neidentificabil, e încurajat de o visiune, determinată de Sf. Gheorghe, și, într'un atac de noapte, ucide pe mîndrul duce, trimețîndu-i capul ca trofeu la regele. Trimesul, Gyula însuși, e gata a-și atribui meritul, dar Chanadinus arată că și-a păstrat ca dovadă limba

¹ Hunt și Pazman fuseseră opriți de la cruciată de Sf. Ștefan însuși (Kéza). — Pentru călătoria prin Bulgaria, Riant, în *Archives de l'Orient latin*, I, p. 43.

² Tîrgul de Simbăta în reacțiunea din secolul al XI-lea (Kéza, II, 4) pare a arăta bogomilism.

celui căzut (amănunt ca în poveștile noastre). Morisena devine deci „Urbs Chanadina“, Csanád, Cenadul, cu biruitoarea în calitate de conte ereditar. Pe locul luptei, cu călugări greci se face mănăstirea Sf. Gheorghe (10).

Cu călugări latini, și de la Orade, Gerard vine la Cenad și botează mulțimile (11). ~~Orașul devine un centru de cultură catolică~~; i se fac daruri de „cai, boi și oi“ (22). Viața lui e a unui Franciscan, cum, de altfel, și înaintea lecuia lupii bolnavi și creștea puilor cerboaicelor, *ceia ce înseamnă, evident, tot secolul al XIII-lea*. Se îmbracă și în cojoace (*hispidis arietum pellibus*) (14).

După moartea lui Ștefan, al cărui fiu Emeric ar fi fost ucenicul său, Gerard e pentru concetățeanul său venețian, Petru, iar, când acesta e răsturnat de Samuil Aba, care vine și el la „Morisena“, refuză a-l încorona în post. Îl afurisește în limba lui latină, neștiind ungurește. Petru e restabilit, dar partidul păgîn — și ortodox de sigur — chiamă pe prinții pribegi din Polonia. Gerard e jertfit cu ceilalți episcopi și conți creștini: la 1047, supt Andrei I-lea, care restituie creștinismul; corpul său e adus de la Pesta la „Morisena“. Sf. Ladislau adaugă la cinstirea lui.

* * *

Sensul acestor cronici și povestiri în ce privește trecutul nostru e limpede.

1. Existența unor formațiuni teritoriale anterioare năvălirii e sigură; șefii lor necunoscuți capătă nume după localități, poate și după cîntecul popular.

2. Hotarele acestor formațiuni nu puteau fi arătate în epopeia maghiară. Ele au trebuit fixate deci *după starea de lucruri din vremea scriitorului sau scriitorilor*: Voievodatul ardelean, de-o parte, al Crișurilor de alta, al Banatului — *unde se înseamnă cnezii, și de fapt aici erau și cei mai mulți, până în veacul al XIV-lea* —, al Bacicăi, cu Salankemen, cuprinzîndu-se în el și amintirea regatului lui Sviatopluc.

Că așa este arată și «registrul Orázii» (*Registrum de Varad*), pentru anii 1201-1235, publicat tot de Endlicher, II. Pe lângă un mare număr de nume românești — și Romîni nu erau supuși jurisdicției castelanului —: Crăciun, Micu, Bogdan, Lodomir, Stan, Radu, Șerban, Zoboslav, Dan, Ioan (Hyvan), Miloș, Bucidoc (Buchuk), Vilcu, Theodor, Cotloba, Azaria, Iancu, pe lângă lo-

calități ca satul Voda, satul Dîmbul (Dumbul), satul Bogat (Bogad), satul *Popi*, satul Chenez (Quenes), satul *Noozul*, satul *Velchea*, pe lângă cetăți ca Novigrad, pe lângă mențiunea de *bani* și *pristalzi* români, găsim un Voevod (*nomine Vaiauda*; p. 650). Ba chiar un Voevod de Doboka judecă prin omul său în părțile bihorene, și acest drept i se recunoaște.

3. Dacă nu supt numele lor de *Blaci* ori supt acela de *rustici*, Rominii apar aici prin înseși ocupațiile lor. Terminele de *țară* și *domnie* sînt caracteristice.

4. Bulgarii sînt luați din viața contemporană¹, întru cît nu e vorba, ca în Șcheii Brașovului=Bolgarszég, de echivalența Slav=Bulgar, iar Grecii din acea întindere supt Comneni care a adus ca și prin părțile noastre Manuil să facă expediția știută contra Ungurilor. Și această expediție arată și ea existența aici a unei populații așezate și acele organizații voevodale la care face aluzie izvorul din al XIII-lea veac.

XI. Simon de Keza, care, vorbind și, în treacăt, de năvălirea Tatarilor (II, 4), e un om din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, întrebuițează, într'o expunere mult mai ordonată decît a Anonimului, un stil smăltat de cuvinte romanice apusene (*transpassare, crapulati, lucta, fatiga*, chiar *missitalius*). El cunoaște, ca și autorul cronicii ungaro-polone, foarte bine Dalmația, Istria, Veneția (Rialto), scriind și *Vecchia Venezia* (4); vorbește și despre Monte Cassino și Terra di Lavoro; locurile din Franța, Besançon, Châlons, le arată exact, în luptele lui Attila; ba chiar se dovedește versat în istoria cruciatelor spaniole (Spaniolii au a face de altfel cu Hunii *spani*), vorbind de ciocnirile cu «Miramammona, Soldanus Marroque» (Emir-al-Mumenin, Sultan al Marocului; 3) pentru Sicilia. E deci după vremea cînd fiul lui Béla al III-lea a luat pe Constanța de Aragon și cruciații din Balears s'au așezat în Ungaria. Citează cuvinte germane și osebește dialectele turingian și saxon (1). Expunînd prădăciunile ungurești în Balcani până la Adrianopol (Ydropolis), zidul Constantinopolei («prope murum») și poarta de aur («porta erea»; sic), după care se ascund rudele femeiești ale Împăratului,

¹ Se vede astfel cît de îndreptățit era bătrînul Șincal (I, p. 304) să scrie: „Nainte de a lua Tuhutum Ardealul, într'insul n'au fost Bulgari, fără numai Romini și puțini Slavi”.

dispotine (II, 1), de-a lungul «Greciei și Bulgariei», ci arată și cunoștința peninsulei¹. În Asia știe — și după Regino — de o *Scicia*, pronunțată romanic, de o *Georgië*, pronunțată grecește (*Ioriani*), de o «Tarsia» și, o *Mingrelie* (*Mangalia*), de *Covăresmul* turcesc și de «Corasmini» (1), de *Cair* și *Alexandria*. A auzit în vremea călătoriei Dominicanilor, ca Ricard, spre «Ungaria Mare», de urmașii din Persia ai lui Nemrod, cari samănă cu Ungurii (1). Arătînd calea invaziei, el înseamnă adevărat „regatele Besilor, Cumanilor Albi, Chievul (Kyo), riul Hung“, „Alpii Rutenilor“. Acasă a stat de vorbă cu Secuții și repetă proverbe de-ale lor (1).

În opera lui, promite a se îndrepta după cronici scrise, *libri cronicorum* (II, 1), și a recurs la cele germane. Pomeneste „Cronica Veterorum“ (?) despre „Veneții troieni“ (4). Discută, sau, mai bine, crede a discuta, scriind după cererea regelui Ladislau, care ar fi al treilea (1196-1205), dar l-am crede — și din cauza mențiunii Secuților, în cea mai mare parte colonizați de către Cavalerii Teutoni—mult mai curînd, al IV-lea (1235-70), cu Orosiu (cetește Iordanes, după Orosiu), cu Flavius Iosephus, cu Isidor și cu Godefrid de Viterbo, pe care l-a cunoscut în adevăr. Dar se potrivește legendelor despre Attila ca și predecesorii săi, în toate (3).

E, am zice, un patriot maghiar. Critică pe acei cari relevează numai ce e rău la Unguri, fără a spune faptele bune ale lor, *Hungarorum felices*, așa încît trezesc ura contra lor (*odium manifestum*). Apoi vechii Unguri erau viteji, nu ca Românii, cari fug „romano more“. Erau „democrați“, cu *vox Dei et populi ungarici*, fără deosebire de clase (2). În luptele lui Attila cu Krimhilda, dușmanii sufăr o catastrofă (II, 4). La Alba Regală Cesarul german își ascunde înfringerea, dar cere iertare. În luptele lui Rudolf de Habsburg cu Boemul Ottokar, regele Ungariei decide, al Romanilor stînd de se uită (*stabat inspiciendo qui fiebant*) (II, 5). Înnainte de dînsul regele Andrei e ales de toți creștinii șef de cruciată (II, 4).

Venim acum la pasagiile relative la Romîni sau care pot fi aduse la dînsii.

¹ Suzdalul rus, 1; Crimeia, *ibid.*

² V. Seifen, *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung, 1221, bis zur Tatarenverwüstung* (1241-2), Zürich 1913.

Cînd Hunii vin în Panonia, Longobardul Macrin, „tetrarhul“ — luat din domeniul fabulei —, cere ajutor de la *Romani*, în numele cărora stăpîni¹, Romanii stîrnesc apoi pe Germanul (Alamanum) Teodoric, *Ditricus*, Dietrich von Bern al cîntecului Nibelungilor. Tulln, care se pomenește în legătură cu lupta următoare, e o „cetate a *Latinilor*“, *civitas Latinorum*. E conștiința unui substrat roman de care cîntecele întrebuițate, cel germanic în special, care cunoaște pe ducele *Ramunc*, în legătură cu această conștiință, nu erau nici ele străine.

Dar și *Vlahi* (*Vlahi, Blacki*) sînt aici, alături de „Slavi, Greci, Germani și Messiani“, ozmeni din Mesia. Supt Attila ei sînt „*păstori și colonii*“ lui, pe cari-i lasă în Panonia cînd pleacă spre Italia-de-Sud². Turme (*armenta*) se capătă, împreună cu robii, cînd Ungurii de mai tîrziu, luînd Panonia, pradă „*Bulgaria*“ (II, 1). Acești „*Sclavi, Greci, Teutonici, Messiani et Vlahi advene*“ — acest termen de „străini“, veniți, se aplică *tuturora* —, după ce au îndeplinit serviciile de rînd pe lîngă Attila, ocupă cu dînsul Panonia³. Aiurea *Messianii* sînt alături cu Boemii (II, 1). Peste „*Bulgari și Messiani*“ — pomenirea Bulgarilor e un semn al vremii — domină Sviatopluc, „fiul lui Morot“ (Moravul). Ungurii, învingîndu-l, ajung stăpîni pe supușii lui de mai multe neamuri, a căror listă *complectă* e dată mai sus⁴. Cînd Secuții, Hunii după el, află de venirea Ungurilor „a doua oară“ și-i ajută a ocupa Ținutul panonic, ei nu rămîn în șes, ci trec în munți, „la *Blachi*“ și, așezați aici, „*întrebuițează și literele lor*“, — ceea ce ar însemna ortodoxia și literele chirilice, posibile în acest timp⁵. Citarea unui proverb secuiesc arată ce bine cunoaște cronicarul acest colț de lume.

Ardealul e pentru dînsul țara lui „*Iula*“, Gyula, care ținea aici locul lui Gelou (II, 1). Sfîntul Ștefan îl iea de acolo din

¹ Ex parte enim Romanorum in predictis patriis imperabat (I).

² Blackis, qui ipsorum facere pastores et coloni, remanentibus sponte in Panonia (4).

³ Remanentibus in eadem qui, vivente Ethele, populari servicio sibi serviebant (1).

⁴ Et sic Pannonie populis qui superius sunt notati iaceperunt dominari (1).

⁵ Non tamen in plano Pannonie, sed cum Blachis in montibus ad confinium sortem habuerunt, et, Blackis commixti, litteris ipsorum uti pertinentur (1).

„Septem Castra“ (dincolo *Ertevelu*), cu soția și doi fii, cu toate că-i era unchiu, și face unirea Ardealului cu Panonia (*adiuncto Septem Castra Pannonie*), de care vorbea și Anonimul. Urmează lupta cu Kean, dacele Bulgarilor și Șcheilor (*Bulgarorum duce et Sclavorum*); prada lui se aduce la Maica Domnului din Alba-Regală; la această dată nu mai poate fi vorba de un hagan avar (II, 1).

Nu se iea din cîntecul popular nimic mai mult. Și totuși, cunoscînd sau ba pe Anonim, Simon de Keza avea știință despre vechea legenda epică întreagă, pe care deci o înlătură. Nimic despre vre-o ciocnire a lui Ștefan — tratat pe scurt, în treacăt, căci istoria națională nu se mai învîrte în jurul persoanei și faptei lui — cu Besii cari apar între Cumanii Albi și cei Negri — aceștia pe locurile noastre, cînd se arată drumul năvălirii maghiare (!). Numai *supt regele Ladislau* lupta are loc cu ei în Ardeal, lîngă muntele *Kyrioleis*, care cu greu s'ar putea identifica¹. De altfel, Besii apar alături cu Boemii, Polonii, Grecii Armenii, (*sic*; e vorba în adevăr de ei?), cînd, la urmă, se înșiră neamurile ce participă la colonizare.

În sfîrșit Cumanii — aceștia *negri*, firește, — se văd lîngă „Ruthenia“ (Rusia Roșie), cu „țara“ lor, cînd se urmărește rătăcirea celor trei prinți fugari după moartea lui Ștefan. Lămurindu-se ce sînt *udvornicii* de veche origine slavă, se specifică întreținerea lor numai din „rodul animalelor și pradă“ (*fructu animalium et preda sola*).

Luarea, de Ștefan al V-lea, a Vidinului, supuind pe „domnul Bulgarilor“ care sfăpîniă acolo, e ultimul fapt (II, 4) care ne privește din expunerea lui Simon de Keza.

Vom cerceta altă dată cronicile alcătuite *supt* dinastia, orientată cu totul altfel, a Angevinilor.

N. Iorga

¹ In Septem Castris, in monte qui Kyrioleis dicitur, Bessi, Hungaris infestissimi, spoliata Hungaria fugientes, coniunguntur et per eundem Ladislaum regem ac Hungaros taliter superantur, ut nec unus ex ipsis fertur remansisse (II, 4).

Mormîntul Doamnei Despina

În 1905, cînd întreprinse marea sa călătorie prin țară pentru studiul monumentelor noastre istorice și culegerea inscripțiilor aflătoare în ele, d. Iorga descoperi printre pietrele mormîntale de la Curtea-de-Argeș (aruncate pe urma restaurării bisericii episcopale de acolo afară și rămase până astăzi încă tot afară de adăpost), una pe care cetii următoarea inscripție (textul în slavonește): „A răposat roaba lui Dumnezeu Doamna monahia Platonida. Și s'a săvîrșit la Sibîiu, în anul 7062 (=1544), luna Ianuar 30 de zile. Și după doi ani a adus-o prea-sfințitul Mitropolit Anania.“ (Cf. N. Iorga, *Inscripții din Bisericile României*, vol. I, București 1905, p. 151.)

Din împrejurarea că această monahie Platonida fusese, înainte de călugărie, o Doamnă; că rămășițele ei pământești fură aduse de la Sibîiu de însuși Mitropolitul țerii și înmormîntate la Argeș, în strălucita fundație bisericească a lui Neagoe-Vodă, unde, după drept și datină, nu puteau găsi lăcaș de veci decît membrii familiei ctitorului; că între mormintele ctitoricești de aici — afară de acel al lui Teodosie-Vodă, mort, se știe, de ciurnă, la Constantinopol — lipsește tocmai al Doamnei Despina; că îndelungata și amărîta sa văduvie, aceasta și-a petrecut-o, cum atestă mărturiile istorice ale vremii, mai mult în Transilvania, în deosebi la Sibîiu, — d. Iorga a emis părerea că Platonida, din epitaful de la Argeș nu poate fi decît pioasa soție a lui Neagoe-Vodă, Despina Doamna, intrată, înainte de moarte, în cînuul călugăresc.

O știre contemporană peste care am dat, întîmplător, săptămînile trecute, vine să confirme în totul părerea d-lui Iorga. Știrca aceasta se găsește în Cronologia lui Mihail Sieglér (*Michaelis Sigleri Chronologiae rerum hungaricarum, transsylvanicarum et vicinarum regionum libri duo*), scoasă la iveală de autor după 1563 (data ultimelor evenimente înregistrate) și înainte de 1572 (data scrisorii dedicatorii către principele Transilvaniei Ștefan Báthory) și editată, după exemplarul însuși al lui Sieglér, la 1735, în Pressburg, de Mihail Bél, în „*Adparatus ad historiam Hungariae*“. Iată acea știre (p. 74): „1554. Nobilis ac magnae integritatis matrona Despina, relicta Bassarabi Voi-

vodae quondam Transalpinensis, peste correpta, Cibinii moritur“.

Mai poate fi vre-o îndoială acum că „doamna“ monahia Platonida, decedată în 1554, Ianuar 30, la Sibiiu, e Despina, văduva lui Neagoe-Vodă, așa cum a afirmat d. Iorga cu cincisprezece ani în urmă? Cel ce a însemnat moartea ei de ciumă, în cetatea săsească de la foasta graniță a Transilvaniei, este doar un contemporan și un Sibilian. Căci, terminându-și studiile la Wittenberg în 1556, Mihail Siegler, întors în patrie, fu numit mai întâiu director școlar la Brașov (1557), apoi, la 1563, notar provincial în Sibiiu. De aici trecu, la 1573, preot în Șura-Mare (Gross-Scheuren). El muri la 1585, ca decan (protopop), demnitate în care ajunsese la 1576. Cronologia și-a redactat-o așa dar în timpul cit ocupă funcțiunea de notar (syndicus) în Sibiiu: 1563—1573. De aci însemnătatea știrilor pe care ni le dă cu privire la evenimentele petrecute în interval.

Molima ciumei căreia-i căzu jertfă Despina Doamna fu una din cele mai cumplite din câte s'au arătat în trecut asupra pământului acestuia. În Transilvania venise din Moldova, unde făcuse atâtea victime, încît Alexandru Lăpușeanu trebui să roage pe Ardeleni (Bistrițeni) să nu pună piedecă oamenilor lor a veni în țara sa, căci altfel vor rămînea pămînturile lor nelucrate, din cauza mulțimii supușilor săi morți de teribilul flagel (cf. Iorga, *Documente Hurmuzaki*, XI, p. 491). La Brașov a făcut însemnate ravagii. Meritosul cronicar contemporan, organistul Hierouim Ostermayer, dă cifra de 5.000 de morți (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, IV, p. 515). Tot așa suplimentul cronicăi lui Iosif Teutsch (*ibid.*, p. 404). Iar la Sibiiu, unde fusese adusă de la Brașov, ciuma făcu, relatează Siegler (*l. c.*), peste 3.200 de victime. Aceasta la o populație care, de șigur, pe atunci, într'un loc ca și în altu], nu putea fi mai mare de trei, pafu ori pe atita.

Boala a bîntuit la Sibiiu, ca în toată Transilvania de al-minteri, peste doi ani de zile, cu o furie care umplu de groază pînă 'ntr'atita pe oameni, încît, spune un alt cronicar contemporan sas, Matei Milles (*Siebenbürgischer Würg-Engel*, Hermannstadt 1670, p. 54), lumea devenise turbată de frica morții. Nici chiar părinții nu-și mai vedeau de copii, cari periau, ca și orfanii, parte de neîngrijire, parte de foame... Această groază a și fost, foarte probabil, cauza pentru care rămășițele pămîntești ale

Doamnei Despina n'au putut fi ridicate și duse la Argeș îndată după moarte, ci, cum arată inscripțiunea, numai doi ani în urmă. Căci altă piedecă nu vedem. În țară domniă doar, din Februar 1554, Pătrașcu-Vodă cel Bun, care n'a putut fi pricina întârzierii îndeplinirii actului de pietate al Mitropolitului Anania.

Doamna Despina a fost înmormântată, cum nici nu se putea altfel, în lăuntru bisericii, lângă lăcașurile de veci ale soțului și copiilor pe cari avase durerea de a-i vedea, rînd pe rînd, pe toți, coborîți în pămînt înaintea ei. La 1850, cînd Alexandru Odobescu studia în fața locului monumentele și antichitățile de la Argeș, mormîntul soției lui Neagoe-Vodă Basarab era încă la locul său, acolo adecă unde fusese săpat cu trei sute de ani în urmă. Învățatul arheolog, în descrierea ce făcu atunci minunatei biserici de la Argeș, descriere publicată însă numai la 1915 (în *Convorbiri Literare*), dă și traducerea pietrei de mormînt pe care, după aproape o jumătate de secol, avea s'o regăsească d. Iorga printre pietrele rămase netrebnice pe urma restaurării.

Căci, cu ocazia lucrărilor de restaurare de la biserica 'mă-năstirii Argeșului (începute la 1875 și terminate la 1885), lucrări făcute, cum constatăm și de rîndul acesta, fără prea multă grijă și nu cu suficientă înțelegere pentru rămășițele trecutului, piatra mormîntală a monahiei Platonida a fost scoasă și aruncată afară, considerată fiind, de sigur, ca intrusă printre mormintele unde se găsea. Din ignoranță și lipsă de pietate a fost alungată așa dar din lăcașul său de veșnică odihnă tocmai aceia care, după Neagoe-Vodă, a arătat mai mult interes și a făcut mai mare jertfa pentru înălțarea sfintului altar de la Argeș, lipsindu-se, cum spune tradiția, până și de podoabele sale de preț, pentru ca lucrul să fie isprăvit.

Pentru onoarea noastră impietatea aceasta trebuiește reparată, printr'un act asemenea celui ce, după propunerea d-lui Iorga, mult regretatul Sp. C. Haret a dispus să se facă pietrei de mormînt a Doamnei Oltea, mama lui Ștefan-cel-Mare, care, găsită și ea în curtea bisericii de la foasta mănăstire a Pobratei — nu însă de mîni nepioase, ci de vitregia vremurilor trecute —, a fost dusă și așezată, cu cuvenita cinste, în lăuntru sfintului lăcaș, alături de mormintele domnești, lângă care se cade a fi păstrată posterității. La fel, piatra de mormînt a Doamnei Des-

pina trebuiește așezată în biserica de la Curtea-de-Argeș, lângă gropuțele lui Neagoe-Vodă și ale fiilor săi, ca ale căror rămășițe de mult pământul a împreunat pe acelea al nobilei și pioasei mame și soții —, Despina Doamna.

Cluj, 1-iu Decembre 1920.

Alex. Lăpădatu

Istoria țerii pr'in cei mici

(Comunicație la Academia Română.)

Istoria țerii, cea oficială, cea solemnă, pe care o voiesc, o cer, o revăd, adesea și o schimbă, o aprobă pentru folosul faimei lor Domnii întâiu, puternicii de supt cîrmuirea lor pe urmă, începe cu însemnări de pomelnice, trece apoi la analele de caracter religios, în cel mai pur spirit biblic, pentru ca, îmbrăcîndu-se în veșmîntul retoric al biografilor Împărați bizanțini, să ajungă la memoriile din întăia jumătate a veacului al XVIII-lea, De aici înaintea se trece întâiu, pentru a doua jumătate, în atmosfera luptelor de partid, iar, mai ales în secolul al XVIII-lea, la istoriografia oficială, pe care o dorise Brîncoveanu și pe care mai de aproape o va condiționa și conduce un Nicolae Mavrocordat. Până ce vechiul regim nu-și mai spune povestea în pagini de literatură cît de modestă, și, cu Dimitrie Cantemir, ca și cu Ardelenii din același veac, spiritul Apusului ajunge a determina condițiile în care se face povestea Domniilor și a împrejurărilor țerii.

Ni lipsește însă, alături de această istorie scrisă de chiar cei mari, foarte adese ori pentru cei mari, o alta, de care popoarele occidentale n'au fost lipsite: istoria, care nu e compusă, ci numai înseilată, notată incidental și sporadic, de cei modești și puțin cărturari une ori, cari nu se gîndesc nici la un patron, nici la un public, ci pun pe hîrtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa ca faptele să se piardă ori din nevoia de a face și pe alții, necunoscuți, marturi ai suferințelor, isprăvilor și întîmplătoarelor bucurii ale lor.

E istoria țerii prin cei mici.

■ I.

Une ori ea se strecoară în școlii pe marginea, pe dosul vre unui document. Dar mult mai adesea o găsim în chiar corpul zapiselor sau al cărților domnești, unde, fără să fie numai decît

nevoie de faptul istoric, el e pus în legătură cu elementele de drept sau, chiar dacă pomenirea lui e necesară, felul cum e redat faptul poartă pecetea „popularității” aceluia care ajunge a vorbi de dinsul. O smerită mentalitate de diac interpretează astfel (precum atîția alții ar fi în stare s'o facă) împrejurarea istorică amestecată în contextul însuși al actului.

În vremea lui Ștefan-cel-Mare chiar, întîlnim astfel de cazuri. Pentru epoca mai veche n'avem, ca document de înțelegere a evenimentelor din partea poporului, nimic decît supra numele dat cîte unui Domn. Astfel acela de „cel Bun” atribuit lui Alexandru consolidatorul, supranume pe care l-am găsit întăiu într'un act al lui Iancu-Vodă Sasul. Legenda întemeierii Moldovei de vînătorul Dragoș e o simplă interpretare a stemei și a numelui țerii după o dătină pe care oamenii Renașterii o observă în toate țerile pentru a da un frumos început fabulos narațiunii lor despre patria și neamul cărora li aparțin.

Cîntece populare sau legende neferecate în vers au dat lui Neculce atîtea capitole legendare despre Ștefan: arcașii de la Putna, apărarea cetății Neamțului, Daniil sihasrul de la Voroneț, Purice Aprodul prefăcut în Movilă fiindcă a fost de ajutor Domnului căzut ca să incalece din nou, Parcel din părțile Vasluiului, care striga tare neavînd boi să puie la plug, aratul Dumbrăvii Roșii cu prinșii poloni. Acestea le spune mulțimea, care a cules une ori viersul vechiului cîntăreț. În actele înseși ale lui Ștefan, ici și colo însă o mină de diac fără pretenții a țesut după spusa părților în judecată sau după chiar știința lui un fir nou în istoria Moldovei.

Astfel documentul din 15 Octombrie 1488, prin care cu prilejul unei danii de moșie se înseamnă „cînd s'a făcut pace la Ciorsăcești, în cîmpul Perilor, între Ștefan și Ilie”, fiii lui Alexandru-cel-Bun¹. Ciorsăceștii² apar încă din 1392, cînd Roman-Vodă dăinuște acest sat pe Siretiu, împreună cu Vladimireștii și Bucureștii, în același Ținut, „viteazului”, *cavalerului* Ioanăș³. E vorba, evident, de pacea pe care Ilie o anunță la 1-iu Septembrie 1435 lui Vladislav, regele Poloniei, ocroti-

¹ *Uricariul*, XVI, p. 291; XXV, p. 4; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan-cel-Mare*, I, p. 356...

² Cf. Ciorsacii din Suceava; *Uricariul*, XVIII, p. 296.

³ *Arhiva istorică*, I, pp. 18-9.

torul său, pacea de împărțire a veniturilor Moldovei¹, și pe care Ștefan, din partea lui, o pomenia la 27 August precedent. Ea ar fi venit după lupta de la Poștraga, care s'a dat de sigur la 4 August 1435, nu 1436, -- o nouă luptă, puțin explicabilă, dîndu-se la Piperești, în ziua de 8 Mart 1436². Dar pîrăul Poștraga se varsă în Bașan, și e cu totul departe de Ciorsăcești, satul lui Ciorsac.

Printr'o notiță dintr'o carte de la Neamț se cunoaște și sfîrșitul tragic al lui Ștefan. Ea glăsuiește așa: „În anul 6955, luna Iulie în 13 zile, s'a tăiat capul lui Ștefan Voevod, Domnul țerii Moldovei, fiul lui Alexandru Voevod, de către Roman Voevod, fiul lui Ilie Voevod, și a fost îngropat la mănăstirea Neamț în aceeași lună Iulie, în 16 zile³.” Penibilă dramă, politică și de familie, care nu-și află părechea în istoria Moldovei! Scriitorul o înseamnă obiectiv, rece, ca în epoca de „tipism” cînd scrie.

Nimica nu se leagă în documente de luptele lui Ștefan însuși, la Orbic, ajuns mai târziu în stăpînirea mănăstirii Bisericanii⁴, la Podul Înalt sau „cel pod înalt”⁵, la „Lunca Mare la Siretiu”⁶.

Biruînța moldovenească de la Cozmin e povestită, scurt, și pe un manuscris de la mănăstirea Nemțului, înnoită de Ștefan ca mulțămire. Ea arată cum Albert a pornit „cu silă mare și puști la Suceava, „și n'a putut lua cetatea și s'a întors în zădar”, fiind „bătut” pe cale de Ștefan acolo, la Cozmin, în ziua de 26 Octombrie 1496⁷.

Cu veacul al XVI-lea însemnările se înmulțesc. Pe un manuscris, cutare contemporan înseamnă uciderea boierilor munteni de Mihnea-Vodă⁸. Fuga pe la mănăstirea Bistrița a lui Petru Rareș e cunoscută prin felul duios cum o spune un diac

¹ V. Chilia și Cetatea-Albă, pp. 93-4.

² Bogdan, *Cronice inedite*, p. 36.

³ Iațimirschi, *Catalog* (rusește) p. 715 (= Melhisedec, în *Rev. pentru istorie, arheologie și filologie*, III, p. 149). -- Note despre sosirea lui Alexandru-Vodă, la „0921”, și despre pierderea Chiliei și Cetății-Albe, Iațimirschi, p. 631.

⁴ *Uricariul*, XXIII, p. 341. Riul e pomenit (Orbic, Carbic) în *Doc. lui Ștefan-cel-Mare*, (v. tablele).

⁵ *Uricariul*, XVII, p. 377; XXIII, p. 391; XXIV, p. 451.

⁶ Cf. *ibid.*, XVIII, pp. 318-9, 321-2, 337.

⁷ Iațimirschi, p. 632; Melhisedec, *l. c.*, p. 149.

⁸ Liubomir Stoianovici, *Stari srpschi zapisi i năpisi*, I, p. 125.

într'un document al acestuia, și aiut, într'un act din 30 Maiu 1546, supt Ștefan, fiul lui Rareș, amintește vremea „cînd au venit Împăratul turcesc, și cu Tatarii și au prădat Turcii și cu Tatarii și s'au prădat neamul lor (al lui Sima și Fetigan): până astăzi, sînt periți în robie“. Pe perețele bisericii din Popăuți în dosul stranelor un călugăr notează data morții lui Petru Rareș¹. Ștersătura care suprimă la biserica din Tîrgu-Frumos, ca și în manuscripte, numele lui Ilie, fiul acestuia, trecut la legea turcească, e o manifestație a sentimentului public în această vreme. Porecla lui Ștefan Lăcustă apare în două urice din Mart și Maiu 1546². Tot așa aceea de „Despot“ a lui Iacob Heraclid ce și-a zis Ion-Vodă, în 1587³.

Pentru Țara-Românească mai avem faptul revoltei, supt Vlad Călugărul, a înaintașilor lui Hamza Turcul, cărora li se iea Aninoasa spre a se da pentru slujbe boierului Milco⁴, al zestreii date de el fiicei, jupăneasa lui Stalco Logofăt⁵. Tot prin astfel de știri răzlețe în urice cunoaștem lupta de la Fîntina Țiganului, pățania boierului Stroe⁶. Apoi tăierea, tot de Radu Paisie, a lui Tudor, tatăl lui Radu Logofătul, lui Pîrvu pîrcălabul și lui Vlad Comisul, amintită într'un act de la 24 April 1545 al lui Mîrcea Ciobanul⁷. Pribegia lui Teodosie Banul Văsan apare în actul prin care, la 1556, Ivan Marele-Medelnicer dobîndește părți din moșiile aceluia, vindute cu 9.000 de aspri, de fiica lui, Caplea, cînd el se afla peste hotar, în Ungaria⁸. Peirea „la Rîmnic“, la mănăstirea Cetățului de-asupra Rîmnicului Vilcii, a lui Radu de la Afumați e pomenită într'un act din 1569 al lui Alexandru-Vodă⁹; și aiurea viteazul Domn a-

¹ Nu găsesc în *Studii și doc.*, unde am tipărit-o, această notiță. O ucidere de Greci supt el; *Uricariul*, XIV, p. 157. Un Grec ce paște oile altora, *ibid.*, II, ed. a-2-a, pp. 256-7. V. și *Uricariul*, XXIII, p. 20.

² „Ioan-Vodă ce s'au numit Despot“; *Uricariul*, XIV, p. 137; Hurmuzaki, XI, adaus, p. 901.

³ *Uricariul*, II, ed. a-2-a, p. 256; XXIII, p. 10.

⁴ Venelin, *Documente romîno-bulgare*, pp. 175-6; Hurmuzaki, VI, adaus, p. 889.

⁵ Agură și Miletici, pp. 332-3. Fiul Pîrvu; Hurmuzaki, XI, adaus, p. 895.

⁶ *Arhiva istorică*, I, pp. 49, 69.

⁷ *Revista istorică a Arhivelor*, no. 1242 (Episcopia Rîmnicului 52, 11).

⁸ Venelin, pp. 67-8. „Ca să-și facă scule de zestre“; Hurmuzaki, XI, adaus, p. 888.

⁹ *Columna lui Traian*, 1870, p. 41.

pare supt numele de «cel perit la Rîmnic»¹, sau, simplu, «de la Rîmnic»². Radu Bădica, de la începutul secolului, se întîmpină într'o întărire de moşii, Topana şi Neacşul, către mănăstirea Argeşului, printr'un act al lui Petru-Vodă, din 10 Maiu 1560, care spune că ele au fost «cumpărate de răposatul Basarab Veevod de la Bădica Voevod, însă mai înainte, cînd a au fost Bădica boier, şi de la mumă-sa»³. Numele lui Braga Voevod apare pe această cale, într'o notiţă de manuscris⁴.

Pe acelaşi timp pribegia la Sibiiu a Stanciului Bengăi, legăturile cu un cojocar de acolo, etc., se vād într'un act al lui Alexandru-Vodă la 22 Iulie 1570, de unde se culege vestea unui cal furat mănăstirii Pobrata, cu gloabă de 2.000 de aspri, a unuia luat la Baia, cu gloabă de trei cai sau 1.200 de aspri, cu «prădăciunea» din partea Ungurilor⁵. Încă la 1575 se vorbea de satul Crucea «răpit (lui Stroe Buzescu cel vechiu) de Mihnea-Vodă în timpul pribegiei lui Stroe»⁶. Iar pribegia lui Radu Buzescu supt Mircea Ciobanul, care dă satul său, Crucea, lui Nan Păharnicul, răsare dintr'un altul de la 5 Iulie 1575⁷. Alexandru dăruieşte lui Florea Postelnicul pentru slujba «în ţară străină» satul Bezdina, confiscat pentru trădare de la Stanciul Bengăi⁸. Supt Petraşcu-cel-Bun, Radu Clucerul avea o datorie, de la Ocna-cea-mare; la moartea Domnului, Radu fuge în Ardeal. Mami Ceauşul de la Nicopol cere de la Mircea Ciobanul să plătească «oamenii» lui Radu şi să iea de la Harvat Stolnicul, care «la Ocnă n'au fost», 5.000 de aspri turceşti⁹. Printr'un act contemporan cunoaştem şi purtarea fraţilor Goleşti, Ivaşco şi Albul, în lupta de la Jilişte¹⁰. Alexandru-Vodă, recunoscător, acordă mănăstirii unde fusese astrucat Albu cinci aspri din

¹ *Revista istorică* citată, no. 2224 (Cozia, 24, 1), 8 Iunie 1575.

² Hurmuzaki, XI, adaus, p. 888.

³ *Revista istorică citată*, I, 60 şi 114 (Episcopia Argeş, 13, 2). Cf. *Pre-tendenţi Domneşti*, în „Analele Academiei Romine”, XIX, adause.

⁴ Iaşimirschi, p. 407.

⁵ Venelin, pp. 182—4; *Columna lui Traian*, 1870, p. 17.

⁶ *Columna lui Traian*, II, p. 90; *Foaia societăţii Romînismul*, p. 402.

⁷ Odobescu, despre Căluşu, în *An. Ac. Rpm.*, vechea serie, p. 313.

⁸ *Columna lui Traian*, 1870, p. 24.

⁹ Hurmuzaki, XI, adaus, p. 896.

¹⁰ *Arh. istorică*, I¹, pp. 39—40.

venitul vămii domnești de la Rucăr, ca să se facă rugăciuni pentru sufletul celui căzut¹.

Pentru Moldova avem o știre nouă, precisă, despre căderea lui Ioan-Vodă cel Cumplit în notița unui călugăr care spune în grecește, fiind probabil el însuși Grec, cum a venit «beglerbegul cu trei begi» și a bătut pe Voevod, care avea, în cifră exactă, «32.000 de oameni». «Și l-au rupt cu două cămile», «la 15 Iulie», luând Scaunul Petru Șchiopul². Dacă se pune 15 Iunie, avem, după data de 11 a luptei, aceia, cu cinci zile mai târzie, a execuției. Un act de la 1580 arată că după catastrofă unii ajutători ai Domnului ucis părăsiră Moldova, căci se spune că anume acte de proprietate au fost scoase din țară de Grumezea gine-rele lui Ionașcu, «cînd au pribegit din țară atunci cînd au pierit Ioan-Vodă». Prada Tătarilor e pomenită într'un act din 1576³.

Pe manuscrite se întîlnesc notițe ca aceasta: «Cînd au venit păgînii Turci și Tatarii, și a fost ucis Ioan-Vodă și toată oastea lui, și a fost prădată țara Moldovei, 7082»⁴, sau știrea despre Evanghelia răscumpărată de la «păgînii tătari» la 9 Mart 1575⁵.

Pe vremea lui Petru Șchiopul, un act din 7 April 1575 pomeneste de dania unei vii la Cotnari Chiajnei, sora lui Bogdan Lăpușneanul, luîndu-se de la Vasile Bălțatu, Logofăt, care, cu prilejul năvălirilor căzăcești, «a fugit de la Domnia Mea, și s'a închinat lotrului de Crețul, și a ieșit din țara Domniei Mele, și nu i-a fost în destul cît rău a făcut cu Crețul, și s'a pornit cu Ioan, fratele lui Crețul, și a venit cu mulți lotri cazaci, cînd Ioan se sculase împotriva Domniei Mele și împotriva țerii Domniei Mele, și destul rău a făcut țerii Domniei Mele. Dar Domnul Dumnezeu nu i-a lăsat să fie pe voia lor, ci i-am supus supt sabia Domniei Mele, și însuși Bălțatul a pierit cu acei lotri⁶». Complice al năvălitorului «hiclean» cu el, a fost și Pilipovschie, «care s'au închinat acelu spurcat Crețului», și i s'a luat satul

¹ *Arhiva istorică* ¹, p. 67 (24 Ianuar 1575).

² *Studii și doc.*, XXI, p. 86.

³ Hurmuzaki, XI, adaus, p. 893.

⁴ Iațimirschi, p. 683.

⁵ *Ibid.*, p. 365.

⁶ *Uricariul*, XXIII, p. 18.

Andrei Postelnicul, care căpătă via, dăduse 6.000 de aspri Domniei în acele greutăți; Hurmuzaki, XI, adaus, p. 893.

Bricicani pentru a se da diacului Petriman Borilianul, probabil din Borolea Dorohoifului¹. O notiță grecească pune la Noiembrie 1580 (cetește: 1579) sosirea² «ceaușului care a seos pe prea-cucernicul Domn Io Petru Voevod din Iași». În curînd el era silit să iea de la Gheorghe pîrcălabul de Hotin șase cai, în preț de 16.000 de aspri, «care acei cai s'au dat la cînstita Poartă pentru treaba pămîntului³».

În acest timp dieci scriu în Țara-Romînească lucruri interesante. La 1575 e vorba de o Dragomira care vinde moșia ei, Negreasca, «strigînd în mijlocul tîrgului din Buzău: cine vrea să cumpere această moșie ca să se scape capul fiului ei Staico de la niște Sirbi», — o dramă psihologică, unită cu un punct din vechile așezăminte⁴. Pe un manuscris acum în Brașov se dă dată exactă a venirii lui Mihnea-Vodă, 20 April 1585⁵. Tot supt Mihnea, fiul lui Alexandru, se răscolesc cele mai vechi amintiri istorice de niște pîrși cari «se jăluiesc că au înecat părinții lor în apă cărțile lor cele vechi de moșie încă de mai nainte vreme, în zilele bătrînilor Domni cei ce au fost mai nainte de noi, pe cînd au venit mulți Turci în Țara-Românească⁶; — cea ce arată că pe atunci nu era încă la îndemînă un letopiseș muntean.

Cînd Petru Șchiopul fuge în Apus, la 1591, o samă de documente vorbesc despre acest sfîrșit de Domnie neobișnuit. Se spune la 1593 și 1601 că actele lui Vartic Vornicul și ale soției lui Nastasia «s'au prăpădit la ieșirea cu Petru-Vodă», «s'au prăpădit în vremea ce au fost ei în Țara Nemțească, în spre Mu[n]caci»⁷. Ionașcu, fiul lui Lupu sau Luca Stroici, Logofătul Domnului moldovean, pretinde cîndva — pentru a se retracta pe urmă —, că, după un act de la Mitropolitul însuși, «au fost lăsat Lupul Stroici mulți bani în mîinile lui, galbeni

¹ Hurmuzaki, XI, adaus, p. 902.

² *Studii și doc.*, XXII, p. 87.

³ Hurmuzaki, XI, p. 902 (1588). Patru cai=8.000 de aspri; *ibid.* (1589). În Muntenia o feregă cu sînger costa 7.000 (*ibid.*, același an). Un „blavnic“ se răscompără cu „patru cai bunii“ (1604); *Uricarlul*, XXV, pp. 290—1.

⁴ *Revista istorică a Arhivelor*, no. 1497 (Buzău, 33, 4).

⁵ *Studii și doc.*, XIII, p. 67, no. 149.

⁶ Hurmuzaki, XI, adaus, p. 900.

⁷ *Ibid.*, p. 907; *Revista istorică a Arhivelor*, no. 1671 (Mitropolia Moldovei, 138, 2).

ungurești și alți bani de argint, cînd s'a înstrăinat în țara leșească»¹.

Cutare mărturii vorbesc de prădăciunile făcute în Moldova de oastea lui Mihai Viteazul. De Domnul crou se pomenește și într'un act moldovenesc din 1603, care mai lămurește că hîrtiile starostelui de Cernăuți Vitolt și ale fratelui, Logofătul Iurașcu, s'au pierdut «în vreme cînd au trecut pe acolo Căzacia Zaporojăni cu Domnie Mè și cu Canteliar la Țara-Mantiniască, cînd am bătut pe Mihail Voevod», — ce mîndră, dar zădarnică afirmație²! În alt ton e amintită pribegia la Hotin și încunjurarea în această cetate la 1600: «În vremea oștirii lui Mihail Voevod supt cetatea Hotinului s'au prăpădit» (actele), «cînd și însumi Domnia Mea, împreună cu boierii și cu arhierii am fost închis tot acolo în cetate, unde și acești de mai sus numiți boieri Bălșești» (Lupu și frații Grigore și Gheorghe pîrcălab de Orhei, cu surorile Teodora și Antimia, toți fiii lui Cîrstea Vornicul, și nepoata lor Tudosca, a lui Măteiaș Conteă), «împreună cu noi încă au fost închisi în cetate, și atuncea toate averile noastre s'au prăpădit, că le-au luat în pradă oștile lui, și multe sfînte mănăstiri și biserici le-au prădat și le-au pustiit, precum și pe mai sus numita nepoata lor Tudosca încă o au robii cătanele cele păgine, și pe alți mulți din boierii Domniei Mele, și alte multe averi și bucate li s'au prăpădit, împreună și cu ispis-coacele, precum însumi Domnia Mea și cu Sfatul nostru am văzut pagubele lor»³. O însemnare în acest sens se află și pe manuscriptul grecesc al Universității din Iași, care cuprinde condica mănăstirii Tazlău. Moartea lui Ieremia (29 Iunie 1606) și succesia fratelui Simion, numai la 1-iu Iulie, le dă o notiță grecească⁴.

Luptele cu Movileștii ale lui Ștefan Tomșa au fost glorificate nu odată de acesta prin graiul diecilor de Ibrisoave. La 1623, ierarhii și boierii Moldovei sînt puși a declara cele ce urmează «pentru rîndul îndreptării și pentru Domnia Domniei Sale, de cînd s'au milostivit atot îndurătorul și întru tot milostivul Dumnezeu și cinstitul Împărat de a miluit și a dat Domniei Sale a

¹ *Uricariul*, XXIII, p. 146.

² Harmuzaki, XI. Adaus, p. 907.

³ *Uricariul*, IX, p. 433.

⁴ *Studii și doc.*, XXII, p. 87.

veni unde a fost dreaptă și adevărată patrie, să fie Domn în partea creștinească, în țara Moldovei. După aceea s'au sculat și s'au ridicat asupra Domniei acei pizmași și neprieteni cu oaste și cu războiu să vină asupra Domniei Sale cu multă răutate, și l-au scos pe el din patria Domniei Sale, și, ei făcând multă răutate și mai presus de toate vărsare de sânge, deci, văzînd Dumnezeu reaua și necuvioasa faptă ce ei făceau, îndată fără de zăbavă i-a lovit îngerul Domnului, și au dat Dumnezeu sprijin și s'au întors cu a Domniei Sale putere și biruință asupra pizmașilor vrăjmași, și i-a pus jos Dumnezeu împotriva biruinței și a cetei vrăjmașilor și toți au fost ca o nimică, aruncați și azvîrlîți fiind, și i-a prăpădit Dumnezeu cu minia sa și cu iuțea sa i-a stîns, și au fost ca praful în fața vîntului, și a perit pomenirea lor cu sunet.» În a doua Domnie el află țara «ca o turmă de oi rătăcitoare în pustiu, neavînd păstor, iar într'însa intrînd lupi hrăpitori, cari au topit și au sfărîmat fără milă : în acest fel a fost și această țară creștină, fugiți și îndepărtați fiind prin toate părțile : unii din ei au fost fugari în Țara Ungurească și în Țara Leșească, și alții în Țara Muntenescă, iar alții împrăștiați și îndepărtați cari încotro, pe unde au putut a se tăinui și a se duce, din pricina unor asemenea zmei nesățioși și veninoși, fără căutarea cuiva. Deci în aceiași vreme Domnia Sa a trimis cărțile Domniei Sale pretutindenea, prin toate țirgurile, pentru ca să răsune și să dea de știre la toți locuitorii împrăștiați să se adune de pretutindenea și să vină fiecare în a sa patrie și ocină»¹. La 15 April 1618, întărînd daniile lui Ștefan-Vodă, urmașul său Radu Mihnea pomenește de «prădăciunea Leșilor» care «sărăcise Moldova», despre satul Stănilești la Hotin, pe care l-a fost pierdut Toader Murguleț, ginerele lui Udrea Orbul, «în viclenie». E menționat și «Isac Balica Hatmanul», care «a pierdut în hiclenie satul Iubănești, cînd a venit cu sabie și o mulțime de Leși contra acestei țeri și a lui Ștefan-Vodă»². Ștefan dăduse neamului Albotă ce-i luase Balica, supt Constantin Movilă, că și, pentru mănăstirea lui de la Burdujeni, Toader Movilă, unchiul Domnului³. Se notează și starea în care

¹ *Uricariul*, VIII, pp. 354-5.

² *Ibid.*, XVIII, p. 285 și urm.

³ *Ibid.*, XXV, pp. 293-5.

Tomşa a găsit mănăstirea Suceviţa, «cu totul sărăcită de la prădăciunea Leşilor», aşa încît i-a «înfors» satul Stănileştii şi i-a dat şi o cupă de argint¹.

Încă de pe vremea lui Mihai Viteazul încep scrisorile, une ori şi de arhieriei, de boieri mari, dar adesea de la simplii Vornici ai Cîmpulungului moldovenesc către Bistriţa². Două din ele interpretează legătura lui Ştefan Răzvan cu Sigismund Báthory ca o confundare a Moldovei cu «Crăia vecină». Un prins din oastea lui Mihai îşi plînge soarta lui şi cere ajutor. Diacul Păharnicului Barnovschi, de la Suceava, denunţă ce rele au făcut «neşte Sirbi ce'u fost la Mihaiu-Vodă mainte», nişte «cini», cari, trecînd la Poloni, au plecat şi de la aceştia, tot prădînd până în munte, supt cuvînt că merg la Báthory, «la Jicmon»³. Pe vremea asediului lui Basta la Bistriţa, Cîmpulungeni se bucurau că vecinii au scăpat de strînsoarea «celor vrăjmaşi Neamţilor»⁴. Tot pe atunci Vasile Tălmăciu, «dregătorul» Cîmpulungului, anunţă trecerea pe acolo a unor «Gealalái» tătari⁵. Iar Cîrstian Rotunpan, asigurînd că «cu mila lui Dumnezeu sântu oamenii sănătoşi şi neme de Romă[ni] nu boleşte» adăugia că «Voivodul nostru iaste sănătos, şi acmò vine în Scaun: peste trei-patru dzile veni-va la Scaunul dumisale»⁶. Şi din Ardeal chiar, din locuri mai depărtate, în legătură cu acele vremi aspre, sătenii din Suciul-de-Sus pomenesc de momentul cînd «ţara peri şi pierdum tot»⁷.

În luptele Movileştilor, Petre Diacul din Cîmpulung scrie, în Novembre 1612, că a văzut cu ochii lui pe „Armenii tăiaşi“ cari se aduceau de la Cernăuţi, pe negustorii răniţi de la Suceava şi Siretiu, după ce o mie de Poloni intraseră noaptea în cel d'întăiu oraş, în calea spre Sniatyn, ucizînd lumea şi arzînd tîrgul, pe cînd alţii din tabăra de la Cameniţa, Cazaci, furau dobitoacele: Vodă Tomşa are însă pază la Ştefăneşti — aceia pe care o

¹ *Ibid.*

² O carte de aici, supt Ieremia Movilă, Iaşimirschi, p. 154.

³ Hurmuzaki, XV, p. 779.

⁴ *Ibid.*, p. 785, no. 1614.

⁵ *Ibid.*, p. 788, no. 1622.

⁶ *Ibid.*, pp. 807-8, no. 1649.

⁷ *Ibid.*, pp. 833-4, no. 1679.

promenește călătorul venețian Tommaso Alberti¹ — și a „trimis la Tătari, să vie foarte tare²».

Patru ani mai târziu, tot el liniștia pe Bistrițeni că „oște no sînto pre de către Suceavă³, că Polonii au fugit, că Tomșa s'a întors“ și au fost în Iași la Scauno, și[-i] să esă spre Țara Leșescă co Montea[ni] și co Tătară[i]». Tinărul Alexandru-Vodă «a trecut Nestrul de ceae parte», oprindu-i-se steagul (?) la Cotnari. «Ce no pontem ște nice noi ce au făcuto cu dășei, că no ne-au venit noo Vornecū, să știm bine; ce, când va venē, noi vom da ștere domnel[or] vostre, că va venē Gligor[e] la Sem-To[de]r⁴».

Acuma, în 1617, Turcii lui Schender-Pașa veniau spre Moldova. Din răzlețul său Cîmpulung, Lupu Mălaiu anunță prietenilor din Ardeal că s'a dat veste, «s'au străgat cărți», la Hotin cum că vor veni 80.000 de Poloni, 25.000 de Lituani, și «câteva mii de Căzacia Neprului». Din partea lor, «Turcii fac podur[i] mereae pre Dunăre, pre trei locur[i]»; și bietul om se îndoiește de ce se mai adună în zare: «dece nu știm cum va fi». «Iar, de rîndul celor oști de mai inte, i-au bătut Moldoveanii⁵». Hatmanul ieși însuși la Nistru, unde se afla, la Hotin, din nou ocupat, se pare, de Poloni, un frate al lui Korecki, ginerele lui Ieremia Movilă, cu 8.000 de oameni, pe lângă 7.000 de Cazaci ce stau la «Dorlo» pe aceiași graniță⁶.

După revolta lui Gășpar Gratiani, diacul Petre revine scriind în rîvașe letopisețul său: Alexandru Iliăș, noul Domn, «strînse oște și cheamă toțe boiare la Iașe, șe co Vlădica», cerîndu-li cîte 2.000 de galbeni preț de răscumpărare pentru complicitate, «șe face Vodă obedze fără samă molte, șe no pote ște neme ci-i voia cu aceale obedze»: e vorba ca în aceste obezi să fie puși boierii «cee ce au fost boerețe la Gășpar-Vodă», pentru a fi trimiși la Poartă. La Soroca sînt 2.000 de Tătari, iar Radu are lângă el numai Turci și Greci, «să fie de credențe». Polonii s'ar găti la Cămenia. Și sârmanul se tînguiește: «Sânto răotăți

¹ Iorga, *Călători ambasadori, misionari*, p. 15.

² Hurmuzaki, XV, pp. 856-7, no. 1710.

³ *Ibid.*, p. 865, no. 1727.

⁴ *Ibid.*, p. 866, no. 1729.

⁵ *Ibid.*, p. 870, no. 1734.

⁶ *Ibid.*, p. 871, no. 1735.

în țeară, de dabilă forte rea și famente». De i-ar cruța Dumnezeu măcar pe vecini !¹ Vornicul Gavril asigură însă că, în Decembre, Tatarii au plecat spre «Mosco»².

Ionașca Rotompan, în 1621, asigură pe corespondenții săi că Alexandru-Vodă e «cu mila lui Dumnezeu sănătos și cu pace la Scaunul Mării Sale, și cu toată țara oștită depreună». Se auzia de apropiata venire a Sultanului Osman, «Împăratul», contra Polonilor, «oștiți» din partea lor; deocamdată încă numai Tatarii au prădat la hotarul dușmanilor³. Îndată însă Alexandru «iese la oaste» cu aceiași Bugecenii, la Țuțora, Polonii apropiindu-se de Nistru, dar, «să știi dumieata, nice o menciună nu creade dumieata, ci în țară n'a intrat», afară numai de «jac», «de-au făcut destul rău»⁴. În sfârșit spre toamnă iată «Împăratul» sosit la Dunăre cu oști mari, Polonii fiind acum la Hotin, pe unde trec, cu prințul Vladislav, «feciorul lui Craiu»⁵.

Domnia se schimbă. Ștefan Tomșa revine, și călugărașii de la Moldovița se bucură de întoarcerea acestui cititor al Solcăi, acestui ocrotitor al mănăstirilor⁶. «Cu mila lui Dumnezeu s'au așezat în Scaunul Mării Sale și au alinat toate răutățile... s'au potolit toate căte au fost, și iaste acum pace, cu mila lui Dumnezeu, din toate părțile»⁷. La 1625 se pomenește «cînd au tălhuit mănăstirea Agapia, în zilele lui Alexandru-Vodă» (Iliăș; 1620-i)⁸. La 1628 ei se vor bucura, tot astfel, de venirea lui Miron Barnovschi, ziditorul Birnovei și al bisericii care-i poartă numele la Iași: «Cu mila lui Dumnezeu și cu nirocul Măriei Sale Domnu nostru Barnovschi Voevodă, iaste pace bună, și s'au bucurat toți oameni de Mărie Sa, — că timpul încă merge bine, și să arată biușug a hi»⁹. Și, cînd Barnovschi trebui să plece pentru a veni Alexandru Coconul, călugării de la Putna arată «c'au petricut foarte cu grije mare, căce c'au fost până

¹ *Ibid.*, p. 895, no. 1766.

² *Ibid.*, p. 896, no. 1768.

³ *Ibid.*, pp. 897-8, no. 1771.

⁴ *Ibid.*, p. 898, no. 1772.

⁵ *Ibid.*, p. 915, no. 1789.

⁶ Niste fete ale lui reclamau drepturi la Solca în 1638 (*Uricariul*, XXIII, pp. 141-2).

⁷ *Ibid.*, p. 922, no. 1798.

⁸ *Uricariul*, XXIII, pp. 89-90.

⁹ Hurmyzaki, XV, p. 965, no. 1847.

acmă țara fără Domn», prădind Tatarii și tâlhari cari au lăsat Sucevița «numai cu peatra»; alți sînt la Cîrlibaba, și mănăstirea stă cu frică mare. Vestindu-se de noua Domnie, se exprimă «nedeajde de spre milostivul Hristos și pre prea-curata Maică, doare se va milostivi de va trimite de acmă ceva pace țării; că așa să făgăduiaște»¹. Îndată apoi se dă asigurarea că Tatarii au plecat, dar nu fără a fi făcut pagubă mare².

În sfîrșit, până la Domnia lui Vasile Lupu, ne mai întîlnim cu Petre Diacul. La 1633, vara, el anunță ieșirea altor Tatarî, gonîți de Cazaci, așa încît țara se «așează». «Voia lor li e să iasă înaintea lui Vodă, c'au porcesu de la Părăței, șe au tremis bdere înainte de au dat ștere țerei că vine vicista de la Păratol Barnoschi-Vodă»³. Se știe prin ce catastrofă era să se mîntuie această iluzie de Domnie.

În acest timp Țara-Românească nu poate arăta astfel de răvașe. Cîte un manuscris aduce însă știri prefloase. Astfel ms. 24 slavon al bibliotecii Academiei: «Să se știe cîndu au luat Domnie lu Alixandru Voivodă, fečorul Radului-Vodă, în luna lu Ohtovrie 5 zile, și au purcesu în 8 la Ț[a]rigradu, și au fostu văletul 7136 [28], și au venitu Alixandru Vodă, fečorul lui Liașu-Vodă, în luna lui Ghinarie 29 dni». Iar o notiță reproducă de Pessiakov⁴ dă pentru anul 1633 o luptă, altfel necunoscută, a noului Domn Matei Băsarab cu Turcii la Șchela Ciobanului. În legătură cu această Domnie e și mențiunea, într'un act din 12 Decembre 1635, despre un *păcurar* al soției „Andocăi”; „Iar apoi jupăneasa Andocăi se-au dus den țară după bărbatu-ș, în țara Moldovei. Deci, deaca am înțeles Domnia Mea că au eșit Andoca cu totul den țară, am trimis de au strănsu toate bucatele lui spre sama domnească”⁵.

În Domnia lungă și strălucită a lui Vasile-Vodă glasul celor

¹ *Ibid.*, pp. 969-70, no. 1857.

² *Ibid.*, p. 972, no. 1860.— O notiță de manuscris arată ca 4 Maiu 1633 „tălgarii” au prădat la mănăstirea Neamțului „tot argintul cu toate podobebele besearicei”. O carte furată o restituie „Catinăș Toma, șpan din Țara Ungurească”, la 7142 (lațimirschi, p. 660).

³ Hurmuxaki, XV, p. 989, no. 1881.

⁴ *Schițe*, p. 54.

⁵ *Bibl. Ac. Rom.*, doc. 218/XXI. E interesant și sfîrșitul: „Și i-au rumtu Domnia Mea den Divan să-i dea [unchiașului] 2 oi pentru haine, pentru hrană și pentru toată munca lui, să să le pască fîn în Crăcjun.”

mici face aproape cu totul. Abia la început, în ele e vorba, într'o scrisoare a lui Drăgan, vameşul Cîmpulungului, de un conflict între Domn, care „aprînde aceale sate leşeşti“, şi un Potocki, care strînge „vr'o patru mii de joinir[i]“, ca să se răsbune prădînd în ţară; o împăcare intervine, care nu împiedecă însă pe Tătari, la cari se va fi îndreptat Vasile, să prade în Polonia, pe așa-numitul „Şleah Negru“, până la Bialocerkow, „Biserica-Albă“. Vodă e hotărît să-i împiedece cu sila, ceia ce nu mai cutezase nimeni până la el, şi pentru aceasta chiamă pe călăraşii satelor: „Deci amă să teame şi Vodă să nu între Tătarii şi la noi în ţară; ce au pus la vr'o patru mii de călăraşi pe margine“¹. În anul următor apoi, cînd se găteşte expediţia turcească în Bugeac pentru a nimici cuibul de pradă al lui Cantemir, o scrisoare a Mitropolitului Varlaam o pomeneşte, că şi concursul lui Vasile².

Biruinţa asupra lui Matei-Vodă în 1639 o anunţa astfel Gavril Cocri, pîrcălabul de Cîmpulung. Scrisoarea domnească însăşi spune că „Măria Sa Vodă aŭ bătut pe Măteiu-Vodă, şi s'au închis la Teleajîn sus, iar Vodă al nostru iaste la Gheorghită cu oştile“³; 10.000 de Tătari se află şi ei la „Munteni“. Drumul la Ismail, „Smil“, pentru aducerea Sfintei Paraschive e vestit apoi, în 1640, de fostul Vornic cîmpulungean Drăgan⁴. Întorsul se face prin Galaţi, Vodă mergînd spre Suceava⁵. În 1642, cînd Turcii merg la Azov, „Hazap“ (Azac, turceşte), un corespondent fixează ziua cînd s'a trecut Dunărea, două săptămîni după Paşti, „şi Vodă au trimăs dărăbani după Sămgiordzu într'o săptămîna, şi Vodă încă au mîars până [n] Orheiu“⁶, — încă o dovadă a însemnătăţii militare pe care o prezintă această mare Domnie.

Poate în legătură cu prada Tatarilor şi Cazacilor din 1651 e plîngerea Ungarilor de la Humor că „au trimis milostivul Dumnădzău mânia Svinţiei Sale asupra ţării noastre de s'au

¹ *Ibid.*, p. 1017, no. 1823.

² *Ibid.*, pp. 1035-6, no. 1848.

³ *Ibid.*, pp. 1057-8, no. 1981. Pentru intronarea lui Vasile, *ibid.*, p. 1060, no. 1985.

⁴ *Ibid.*, pp. 1060-1, no. 1986.

⁵ *Ibid.*, p. 1061, no. 1988.

⁶ *Ibid.*, p. 1089, no. 2025. V. şi p. 1102, no. 2042.

pustiit orașele și satele și mănăstiri", furindu-li-se și clopotele lor¹, apoi dorul de „păciuire“ al țerilor noastre într'o scrisoare a Cimpulungienilor². Se pare că în relație cu aceste prădăciuni e și știrea, tot de la Cimpulung, că „Mărie Sa Domnu nostru au făcut pace bună cu Tatarai și au împacat defutinderele cu toți Vizirii“³. Atunci, scrie un Grec, în Mart „s'a vindut pînea 20 de dramuri la un ban“⁴.

Îndată tulburările cu care se mîntăie Domnia lui Vasile-Vodă afla pomenirea lor în documente mai întălu. Până tarziu se arata că anume „drese și ispisoace“ „au perit de Cazaci cînd răscoalele“⁵. În 1654, la 23 Mart, un act de la urmașul lui Vasile, Gheorghe Ștefan, vorbește mai pe larg de prada ce s'a făcut la Dragomirna: „Cînd a venit Timuș Hmilnițchi cu oastea lui de Cazaci Zaporojeni împreună cu Tatarii pînă la cetatea Sucevei, ca să aibă a iua pe Doamna lui Vasile Voevod. Deci atunci cînd Timuș Hmilnițchi cu Cazacii lui a venit la sfînta mănăstire ce s'a scris mai sus, Dragomirna, și a fost și a cuprins-o, și a luat toată averea și odăjdile și vecinii sfîntei mănăstiri și argint și aur și mărgăritar de mult preț, și de la aiți oameni și negustori, cari s'au prilejit a fi acolo la sfînta mănăstire, cum însuși Domnia Mea am știut și am văzut nevoia lor și acele drese arătate și scrise“.

În schimb, motivele și mijloacele lui Gheorghe Ștefan sînt arătate astfel într'un act din 1-in Iulie 1652 al lui Ștefan, fiul lui Vasile: „carile (Gheorghe Voevod Ștefan), fiind pus di răsosatu, tatăl meu Vasile-Voda Logofăt-Mari pi vremea aceea, i-au fost dat pi mîna pentru paza țerii patruzeci mii de taleri, pentru ca să întîmpine cu acei bani la nevoi țara și la greutăți ci a vini pe țară. Iară Gheorghe Ștefan Voevod s'au ispitit cu acea soma de bani di au mers la gheeneraru de Nomji și, cu mijloace mulți de acolo, au lucrut di au scos și pe tatăl meu diu Domnie,

¹ *Ibid.*, XV, p. 1188, no. 2325.

² *Ibid.*, p. 1176, no. 2103.

³ *Ibid.*, p. 1183, no. 2317.

⁴ *Studii și doc.*, XXII, p. 87.

⁵ *Utricular*, I, p. 237 (1711, supt Dimitrie Cantemir). Cf. „canon răscoală“, Ghiculescu, *Sursele și izvoade*, IV, 1.

⁶ *Utricular*, XXIII, p. 237.

puîndu-se el Domn¹. Poate atunci s'a făcut trecerea în „Țara Ungurească” a rudei lui Gheorghe Ștefan, „Ceaurul de la Valea Seacă” (Bacău)².

Cîteva scrisori către Brașoveni vorbesc despre expedițiile în Ardeal și Ungaria ale Muntenilor la 1657-8, și avem tot misive boierești cu privire la campaniile următoare în Austria ca și în Polonia³; ele toate vin însă din lumea de sus, care scria și cronicile. Ravașele cîmpulungene încețoază însă aproape cu totul, cu informația lor rustică, pîna pe la 1670. Odată numai, la 1664, Stolnicul Nacul, Vornic de Cîmpulung, întreabă cu privire la mișcările „feciorului Racoței” (Francisc Rákóczy) și la soția lui Grigore-Vodă Ghica, fugare, de frica Tatarilor, prin Ardeal⁴.

Răscoala lui Hincu, în 1671, apare într'un răvaș, din 29 Decembrie, al aceluiași Nacul. „Țara-de-Jos” se ridică împotriva Domnului, Duca-Vodă⁵, care se închide „cu Turcii ce au fostu venit la bir” în curtea din Iași. Se pregătește o solie de pîră la Poartă: „mazili și curteani și ue la tirguri țigovești și de la toate mănăstirile câte doi calugari aleși”, ca la alte manifestații generale ale țerii, d. ex. supt Munteanul Leon-Vodă și la cererea făcută pentru întărirea lui Matei Bazarab. „Și s'au strâns toată țara la Iaș; nu știu de acum ce s' va mai alege.” Încercarea lui Talmaciu Paharnicul de a-i împăraștia pe rebelii cu 300 de Cazaci plățiși nu izbutește față de îndirjirea „Giosanilor”. „Și au scăpat Talmaci numai însuș ai treile.” Cazacii s'au dus acasa, Doamna și Talmaciu fug la Munteni. „Oamenii sa tem”, asigură Nacul, căruia i se pare că acestea sînt „lucruri reale”.

Cînd luptele cu Polonii încep, o notiță pe manuscris po-

¹ *Ibid.*, pp. 210-1. Pentru aceasta Ștefan cel nou îi lea moșile și „blani de schol”, dînd Rădonaș, la Treouș, capitaniului Gheorghe, din sluga lui Vasile. — În vremea lui Gheorghe Ștefan moartea prin căderea de pe cal a lui Gligorasco, fiul Vistierului Iordachi Crutacuzino, în 1-in Malu 1655; Iajmirschî, *Cotabog*, pp. 545-6. Pentru Doamna lui Vasile, Roxandă, *Tricobitul*, XXIII, pp. 268-1.

² *Ibid.*, XXV, p. 208. Pentru întoarcerea lui Vasile Hatmanul, fratele lui Gheorghe Ștefan: care-și reia moșile, v. *ibid.*, XIV, pp. 333-5 (1654).

³ *Brașoveni și Honceni: Străni și doc*, IX.

⁴ Hermuzaki, XV, p. 1322, no. 2431.

⁵ În loc de „drumu” e a se vedea „Donnu”: Hermuzaki, XV, p. 1343, no. 2461.

vestește ce a fost „cândă au venitū Leșii la Sučavă, când au batutū Leașii tabăra că turcăscă la Hotin, în zilele lui Ștefanu Voievodă, snă Petreceicu, când au venitū ves (toți) Hatmanii leșești la țară, și au adusū pe Constantinū-Vodă la Sacava, să-lū pue Domnu în Țara Muntenească“. la 4 Novembre 1673¹. Cîmpulungenii raportează despre ciocnirile între Poloni și Tătari supt Dumitrașco-Vodă Cantacuzino². La 1680 se urmă, de și în pace formală, „prada de spre pogani și de spre Leși, de Căzaci“³. Trei ani mai târziu, Hurghiș din Cîmpulung raporta că, după sosirea la Iași a „patru Turci de olac“, „oștile s'au pornit adevărat pen Ța[ra] Mun caiască fără greș“⁴.

Cînd Polonii pătrunde în Moldova, la Cîmpulung se vede osebirea simpatilor. Unii se bucură că „Măria Sa Castcleanu, Voivoda Cracovschi“, a „fărmat“ olacul Cameniței, pe cînd Cazacii „au călcatu tot Crămul și Bugiagul“, luînd și Tighinea. Petriceicu-Vodă se așteaptă în Scaun, „cărțile“ lui sosind „pre la toate tîrgurile și pre la toate satele“. Dacă o samă de Tătari se zic a merge în Maramurăș, spre Baia-Mare, „avem nădejde pre milostivul Dumnezeu să fie pre voea creștinilor, să să potegnească păgăne care ne-au călcat pre noi“⁵. Vornicul lui Dumitrașco-Vodă fuge din Cîmpulung îndată după plecarea Domnului său însuși; Polonii sînt la Ștefănești în avangardă, Sobieski adăstînd încă la Camenița⁶. Toderașco Nacul, Dumitrașco, Vornicii, își exprimă, în Februar 1684, după ciocnirea Serdarului cu Tătarii și Turcii — „și cu mila lui Dumnezeu și a Măriei Sale lui Vodă și a creștinilor“, — speranța că păgînii vor fi „dovediți“: „că oști în tote dzile vin și să străngu, și Moscul încă avem nădejde că va hi cu noi, cu creștinii“⁷. Un rohmistru român, Gavriilaș, va sta alături de Vornicul cel nou, Gheorghe, care, în Mart, se arată nehotărît, căci Turcii se înțăriau în Camenița, Polonii, prea slabi, se retrăgeau la Cer-

¹ Iașimirschi, p. 93 (ms. stavoa 5 al Academiei). — Scrie diaconul Ursu „otū Arhanghelū“, în Suceava.

² Hurmuzaki, XV, p. 1355, no. 2483.

³ *Ibid.*, p. 1875, no. 2514.

⁴ *Ibid.*, p. 1363, no. 2087.

⁵ *Ibid.*, XV, p. 1389, no. 2548.

⁶ *Ibid.*, pp. 1389-90, no. 2550.

⁷ *Ibid.*, pp. 1390-1, no. 2554.

nănți și Dumitrașco se afla la Galați¹. Toader Nacul fugia la Rodna, „de păgâni și de neprieteni”². Lupte se dădeau în vară lângă mănăstirea Putna, trei steaguri de Poloni și Cazaci prinzind pe Ciomirtan, capitanul lui Dumitrașco, „și alți trei bo-renășii”, duși la Sobieski, și liberând „pre cătărășii ce-au fost mai proști”. La rîndul lor, Polonii sînt tăiați de 2.000 de Turci și Lipceni din Camenița, și biruitorii pier într-o mișcare de revanșă: „numai ce'u scăpat”, se spune de Petre Hurghiș, „dentr'acele două mii, șase oameni”. Înaintea apariției a 3.000 de Poloni, venind pe ascuns, Vodă se închide la Țuțora, iar „covântul boierilor: cum se va clăti Vodă den Eși, toțe se-lase”³. Simpatiile creștine deci continuau în acest colț de țară.

Toader Armașul se plînge însă, în toamna lui 1685, că „țara noastră este plină de oști și de fâlhari, cît nu rămasă sat sau tîrgu sau mănăstire neprădată sau năjecuită”: se aștepta și „lovirea temeiului războaielor”⁴. Același om al lui Dumitrașco arată, ceva mai tîrziu, că „Leșii acumu iar prădară această săracă de țară dea la tîrgu de la Piliatră, în sus, de au lăsat numai pămîntul”: ei ierneză la margine, prădînd⁵. Și în 1686 tînguirea lor urmează: „Fiînd asupra ceștii sărace de țară mînie lui Dumnedzău, am rămas destul la lipsă, cînd noi nu știm de atătea ai cea este plugul, dea rîul păgînilor și a altor nevoi destule... N'avem de ce ne mai apuca, ce am început a ne vinde și hainele din spate: ce am trimis un tîmbar galbăn de adamască, cu blane de sobol, și o dulamă de șahmaran și nișta tepsii de plumbu ca să putem a ne cumpăra cevai pîne.”⁶ „Creștini și prietini”, Toader și colegul Gheorghită Postelnicul dau știre la Bistrița despre mișcările Tatarilor și Polonilor, în același an 1686⁷. Cînd Sobieski vine la Ștefănești, Toader, fugăr la Dorna, vorbește de înaintarea Cazacilor în Bugeac și în Crimela, de primejdia pe Mare a Turcilor și-și vădește sufletul scriind: „Ce-i forte rău și'n țara noastră, că fâlharii tot o strică”⁸.

¹ *Ibid.*, p. 1393, no. 2560.

² *Ibid.*, pp. 1395-6, no. 2565.

³ *Ibid.*, pp. 1396-7, no. 2569.

⁴ *Ibid.*, p. 1398, no. 2573.

⁵ *Ibid.*, p. 1399, no. 2576.

⁶ *Ibid.*, p. 1401, no. 2581.

⁷ *Ibid.*, p. 1402, no. 2582; p. 1403, no. 2586.

⁸ *Ibid.*, p. 1404, no. 2590.

Toader, Gheorghită trec apoi la Iași, și sătenii din Cîmpulung vorbesc despre negustorii tatari scoși după cerere de Han din Moldova, despre un sol de la Șerban Cantacuzino, despre bejenirea Focșaniilor¹. Trecerea lui Calga la Munteni și sosirea a patru Pași în Moldova o dă Sandu comornicul².

La 1687, în April, Alexandru Davidel sau Davidenco, rohmistru polon, își începe scrisorile din Cîmpulung, lămurind despre mișcările oștilor³. Cu scrisorile lui se amestecă și cite ceva a lui Toader Nacul, prietenul Poloniilor⁴. Se anunță și o intrare a Francesilor în războiul general: „deci să zeceram numai, pecum o hi mila puternicului Dumnezeu așe va fi”⁵. Și în 1688 vara el era acolo, avînd între alți tovarăși pe un Calmăș, care e Toader, tatăl lui Ioan-Vodă Callimachi⁶. Numai în Maiu 1689 se anunța de cellalt rohmistru, Gavrilaş, tot Român, că s'a făcut pacea cu Doimnul, acum Constantin Cantemir; Davidel plecase în solie la Hanul⁷. Și rohmistrul Constantin Turculeț, care iscalește pe zidul Suceviței, era pe aproape, la Cernăuți, și, în August, Davidel se întorsese acum⁸. Din vară locul fu luat însă de rohmistrul polon Andrei Dobrowski⁹, care în răvașele lui întrebuintează litere latine; el avea pe lângă sine pe stegarul Vasile Isăcescul¹⁰. În 1691 îi ține locul Nicolae Roguszki¹¹. În Februar 1692 vestea de la Dobrowski spune că s'a răs pins un atac al „Domnului de la țara Moldove”, care trimesese de-ai lui și 1000 de Tatari, rupînd o strajă, dar oprindu-se în alta¹². Îndată după aceia namesnicii Gheorghe și Iliăș/Abăza, „tovarăși”, înlocuiesc pe rohmistrul rechemat ca și ceilalți¹³. Dar și Dobrowski și Roguszki reapar, pe cînd colo-

¹ *Ibid.*, pp. 1404-5, no. 2591.

² *Ibid.*, p. 1405, no. 2592.

³ *Ibid.*, p. 1407 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 1409, no. 2601.

⁵ *Ibid.*, p. 1410, no. 2606.

⁶ *Ibid.*, p. 1413, no. 2612.

⁷ *Ibid.*, p. 1418, no. 2620.

⁸ *Ibid.*, pp. 1420-1.

⁹ *Ibid.*, p. 1431 și urm.

¹⁰ *Ibid.*, p. 1442, no. 2687.

¹¹ *Ibid.*, p. 1438 și urm.

¹² *Ibid.*, p. 1447, no. 2689.

¹³ *Ibid.*, p. 1447, no. 2691.

nelul de Harstall era „comendat” la Suceava: stegarul afirma prin lunie 1692 că „Domnul țării Moldovei au făcut pace cu domniile noastre, să să înle drumurile, și noi unul la altul, să nu mai fie scârbă între noi”¹.

Namesnicii români au devenit în 1693 acum vornici, de și un Român, Postolache Chigheciu, e stegar la Cîmpulung supt Dobrowski. Ei își rid de Poloni: „Nu știu ce-or putè face, iar pre semne mă tem că n’or strica nemică Pașii, ce că iai s’au deprinsu a lua vacele din Moldova, că nu să bat cu nimia, ce eu și întorcu. Deci mă tem să nu facă și acmù acea vitejle, plâtească-le Dumnedzäu după faptul lor”². La urmă știrile din Cîmpulung le dă săteanul Vasile Hurghes³. Totuși până la urmă, în 1699, Polonii avură aici un șef de oaste, Mihalea Stopczanski, namesnic⁴.

Domnul el însuși, într’un act din 4 Mart 1686, arată către «boieri și slujitori și toți cui să cade a ști» că, «fiindu acmù răscoale» și oprit fiind mersul de «neguțitori și într’o parte și într’alta», a numit pentru cercetări o comisie, din arhieriei și boierii Gavrilită Costachi Vel Vornic de Țara-de-Jos, Dedul Păharnicul, Velișco Costin Hatmanul, Vistierul Gheorghită, Stolnicul Gavril Brăiescul, Ștefan Cerchez, etc.⁵.

Suferințele Moldovei din acest timp au rămas îndelung în amintirea poporului. Pe la jumătatea veacului al XVIII-lea se vorbía de vremea lui «Cantemir-Vodă, cînd umbra Leșii pin țară»⁶.

În acest timp notițele «celor mici» sînt mult mai rare în Țara-Românească: nunta fetei Brîncoveanului cu Radu Iliș, mazilîa Brîncoveanului însuși, sosirea lui Ștefan-Vodă Cantacuzino⁷.

Scrisorile «politice» din Cîmpulung încetează. Alte scrisori de acest fel tac odată cu durerea țerii. Cînd Nicolae Mavrocordat răsare ca Domn fanariot, Grecii lui îl urmăresc pe dînsul, și pe fratele Ioan-Vodă, în toate vicisitudinile carierei lor⁸. Și

¹ *Ibid.*, p. 1451.

² *Ibid.*, p. 1454, no. 2707.

³ V. și *ibid.*, p. 1457, no. 2714 și p. 1462, no. 2728.

⁴ *Ibid.*, p. 1471, no. 2773.

⁵ Inedit, fără arătare de origine.

⁶ *Uricariul*, XXV, p. 153.

⁷ *Studii și doc.*, XXII, p. 88.

⁸ *Ibid.*

o însemnare slavonă arată cînd a intrat Nicolae-Vodă în Iași¹.

Cînd turburările zguduie iarăși Moldova supt Dimitrie Cantemir, vechiul glas se aude însă iarăși². Mai mare răsunset are însă năvălirea «catanelor» supt Mihai Racoviță și luptele lui Vodă cu ei. De mai multe ori «rocesele celor cu moșiile confiscate pentru trădare aduc înaintea tulburilor împrejurări de atunci: într'un memoriu recent³ am odus unele dintr'însele, privitoare la Nicolae Șoldan. În documentul pentru sora sa Maria, Mihai Racoviță acuză pe Stolnicul Vasile Ceaurul, care, «plăcîndu-i a-și face nume tilhăresc», fuge în Ardeal, se închină la «gheneralul de Brașov», se face «grof», «cît și pămîntul țerii noastre l-au închinat Nemților până într'apa Sirofîului și cuibul său ș'au pus în mănăstirea Cașinului», înaintînd apoi până la mănăstirea Neamțului cu «podgheazurile» lui, care priad pe Turci și-i duc la Brașov, «ca să-și mărească cinstea lui». Domnul însuși intră la «prepus» de înțelgere, de și sora, văduva Stolnicului Costandachi, fusese și ea dusă roabă acolo. Urmează povestea loviturii lui «Franțaj (François)» căpitanul de la Neamț, lupta lui Vodă, cu fratele Dumitrașco și Darie Donici, sosirea Tatarilor, moartea căpitanului, spargerea cetății Neamțului, prada tătărească, ce «nu se va pute uita în veci». Ceaurul rămîne la Cașin și Mira, prădînd până la Prut; și aceste ziduri sînt deci dărîmate. Această pagină de istorie se mîntuie cu confiscarea averii «grofului», dator și cu desetina stupiilor din Bacău⁴.

În cuvinte de sălbatecă ură scrie, în numele Domnului, un diac

¹ Iațimirschi, *o. c.*, p. 839.

² Pentru Stăniilești, v. *Uricariul*, VII, pp. 308—9. Pentru Antioh-Vodă, *ibid.*, XXIII, pp. 267—8. Pentru domnița Anița, *ibid.*, LXVII, p. 44 și urm. Pentru frații Constantin, Dimitrie, Ioniță, fiii ai Doamnei Catrina, *ibid.*, XXIII, pp. 276—7. „Boizadea Cantemir“ *ibid.*, XXI, p. 218. Pentru urinași *ibid.*, XXIII, p. 201. Constantin Comisul, 1732, *ibid.*, p. 275.

³ V. în acest nr. mai departe, p. 62 și urm.

⁴ *Uricariul*, IX, p. 155 și urm. Se dă și lista lucrurilor luate de Ceaurul soției, această Marie, încă din 1711: mîrgăritare, scule de aur, blăni de sobol și urs, antoreie și cămăși de mărasă, bonișe, cuțite, furculițe, linguri, betele, cai (după pach. XXI al documentelor Academiei, *ibid.*, XI, p. 219; cf. *ibid.* 270, 210—9). Maria fusese lăsată „goală și desculță la vreme de iarnă“; *ibid.*, XIV, p. 332. — Pentru Doamna Ana a lui Mihai-Vodă, care dă Țigani lui Dediu Codreanu, pomeniad pe mscă-sa, Ruxanda Spătăreasa, *ibid.*, XXIII, pp. 278—9. Pentru fiica Ruxanda, soția lui Grigore Costachi Comisul, 1743, *ibid.*, pp. 279—80. Și în 1754, *ibid.*, p. 377.

pe o carte dăruită de acesta la Iași: «Amu cupărat-o de la Tătari cântu au prădatu Tătărai țara din fapta unui bețiviu blâstâmatu de un fiilor a unui Dumitrașco Logofetă dinu neamulŃ Ceurescu, anume Vasilie, ce au fostu și Stolnicu, care pradă și robie ce au făcut de cându-i Moldova pân acmă nu au fostu: trebue a-i dzice toți: liiulŃ pierdzăli; ce oricare preut arŃ cânta sfânta liturghie pre aăastă sfântă carte, să aibă a-lŃ blâstâma la toate liturghiile, să n'aibă parte cu Hristos, ce cu Iuda și cu tricietul Arie și cu toți cei lepădați de Hristos»¹.

În legătură cu neamul racovișesc, la Dorna munteni scriau așa, la 1749, 5 Ianuar: «Să știe de când au ven'țu ficiorulŃ lui Mihai-Vodă DomnŃ în țara Moldova, și au datŃ DorŃna la gorŃștina cinci pungi de bani; care n'au datŃ de cândŃ e DorŃna»².

În același timp la Brîncoveni un călugăr zgîrie pe părete cînd i-au scos Nemții lui Pivoda din chilii³. Cîțva timp după aceasta cutremurul cel mare de la 1738 e descris plastic astfel, pe un monument: «Să să știe de cândŃ au fost cutremur mari ș'au cădzut trula Golăi, ș'au crăpatŃ pământulŃ la Iași, șiau eșitŃ apă și năsipŃ, și alte besărici și curți s'au smintitŃ, în zilele lui Grigori VoevodŃ, 7246, Mai 31. Și mănăstirea Răchitoasa s'au răsipitŃ totŃ la acelu cutremurŃ»⁴.

Visita la Tirgoviște a lui Mavrogheni e notată la 1789 (14 Iunie) ca și moartea, la 20 Septembrie 1787, a Mitropolitului Grigorie și «fuga mare» de Turci în luna, cu zăpadă mare, a lui Octombrie 1798.⁵ Iernatecul Tatarilor, care a urmat, apare în documente următoare⁶.

Sînt ultimele acte politice care emoționează pe cei mulți. Pe vremea campaniilor rusești, documentele mai notează doar aceste năvăliri periodice: «Muscalii cei de de mult» (1765), «pân' după

¹ Iațimirschi, p. 141. — Cartea se dă la biserica Sf. Lazăr din vamă, „ca să fie acolo pân să va așeza lucrurile și, așezindu-să, au să margă unde au fostu iar înnainte, la mănăstirea BogdăniŃ”; 13 Februar 7225. — Pe altă carte: „Să să știe de cândŃ s'au bătutŃ Neamții cu Turci în zilele lui Mihai Voevod, leat 7275” (*ibid.*, p. 170). — „Când au adusŃ stălpulŃ celŃ de piatra în Cănpul lungu”, *ibid.*, p. 834.

² *Studii și doc.*, XV, p. 216.

³ *Studii și doc.*, XVI, p. 72.

⁴ Iațimirschi, p. 137.

⁵ *Ibid.*, p. 369.

⁶ *Ibid.*, p. 419.

Moscali» (1772) «în vremea oștilor» (1797), «din vremea Muscalilor» (1797)¹. Iar Graei de pe la curțile boierești înseamnă sosiri, plecări, morți de Domni, lupte de partid (cele din 1764—5 în Muntenia), evenimente școlare, cutremure, etc.².

În vechiul al XIX-lea chiar aceste știri strecurate pe file de cărți pomenești «răzărițe» ca aceea cu «prea-fanăltatu Pașa din Dii, Osman-Aga Pazyantolu»³.

Un «Apostol» care era la Polovraci are o lungă și extrem de interesantă descriere a «călcării», în 1802, a Tîrgu-Jiului de «cirjalii» lui Manaf-Ibrahim, «arzînd toate casele, tîind și robînd și oameni», timp de o săptămîină, pentru a continua apoi în satele «după supt munte» pînă la Oene și la Polovraci chiar: în cale se îfăiau urechile oamenilor și se luau robi. Urmează și lupta cu nazirul de Brăila, care aduce Turci, Cazaci, cu tunuri, distrugînd biserica din Românești⁴. Iar, cînd Constantin Ipsilante e silit a părăsi Scaunul său de vasalitate, instalarea stăpînirii rusești trece pe scurt așa: «iar la Maiu 24 au venit veste ca să pomenească pe Alexandru Pavlovici»⁵.

«Și plecarea Muscalilor» în 1813 se învrednicește de pomenire⁶.

Anul 1821 e pomenit astfel într'o carte de la Bucov: „Aici amî însemnată de cîndu s'au făcutu răzmirișăle în Țara-Românească, care n'au mai fostu de cîndu lumea astfel de tîmplare, și multă vărsare de sânge s'au făcutu în București, la făerea binbaș Savi“⁷. Iar popa Neagu, tot de acolo: „Leatū 1821, Martie 9, au venitū Arvați în Țara-Românească, cu Ipsilantă cu Moldovenii, și Tudorū dela Oltū cu Olteni, și binbașa Sava cu Arnăușii dinū București, și căpitanū Iordache cu Ghenghea (*sic*) din București, cu Arnăușii, de au jăfuitū Țara-Românească și boieri: care n'au mai fostu dă cîndu pămîntū, nici n'o mai fi, și cine va moi rămănea după vremi, vorū pomeni cîtū vorū trăi“⁸. Iar

¹ *Ibid.*, XXI, p. 294; XXV, pp. 167, 169, 285. Cf. *Ibid.*, XXVI, p. 260.

² *Ibid.*, XXII, pp. 84—93.

³ *Ibid.*, XV, p. 31, no. 113.

⁴ *Ibid.*, p. 323, no. 981. Pentru „spargerea Bucureștilor de frica Cirjalilor“ *Ibid.*, p. 342, no. 1045.

⁵ *Ibid.*, p. 253, no. 1062.

⁶ *Ibid.*, p. 41.

⁷ *Ibid.*, XV, p. 251, no. 752.

⁸ *Ibid.*, p. 232, no. 754.

vre-un cleric din Brănești (Dîmbovița) începe lucrul așa: „Aici am însemnat de cându s'au născut fata noastră, în luna lui Septembrie, în vremea rășmiriții, cându au șezut Turcii în Țara-Românească, ca să se bată cu Ipsilant, la leat 1821, Oct. 16”¹. „Răbelia lui Tudor” apare și aiurea².

Intrarea Turcilor în Tirgoviște, la 29 Maiu, e descrisă cu jale, „începînd a sparge și sfintele biserici”, „săvîrșindu-se de robie” ctitorii, iar lui Gheorghe Brașoveanul tăindu-i capul³.

Popa Tatu de la Mitropolie descrie și intrarea Rușilor în București la 1828, cînd „fugea lumea în toate părțile, de frica Turcilor...”, în frică știindu-se și Măria Sa“, de „au fugit în [aintea] tuturor“, la 28 April⁴.

La 1831 unul din acești simpți arată cum „după ținearea războiului de doi ani și după desăvîrșita Rusii biruință asupra sârmanilor Turci, prinu mijloacele Rusii cele înțelepte să chinuia țara Moldovi și Valahia să rămăie suptu reformă, precumă toată Europa, făcându-să și oștiri regulate într'aceste părți”⁵.

Scoaterea lui Alexandru Ghica i se pare unui anonim că s'a făcut de „cele trei Porți” pentru că „ar fi făcut mîncătorie în țară, împreună cu Marele-Ban Mihalache Ghica, fratele Măriei Sale“; Tirgovișteanul a văzut la 25 August 1844 pe noul Domn, Bibescu, în Biserica Domnească din orașul său⁶.

La Lunganii în Iași, anul 1848 se înseamnă cu secetă, iăcuste, holeră și „oști din toate părțile ișite spre război, și mari griji și scărbire au fost la neamul omenesc”⁷.

Adevărate mici cronici lămuresc asupra lipsurilor de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, precum cea din Doicești (1802-21)⁸, în care se spune: „s'au sculat Domnu Tudor asupra boerilor“, de la Cernica mai ales

¹ *Ibid.*, p. 280, no. 809.

² *Ibid.*: p. 330, no. 946.

³ *Ibid.*, p. 352, no. 1001-2.

⁴ *Ibid.*, p. 368, no. 1060.

⁵ *Ibid.*, p. 333, no. 957.

⁶ *Ibid.*, pp. 358-9, no. 1034.

⁷ *Ibid.*, p. 288, no. 833.

⁸ *Ibid.*, p. 362, no. 1043.

⁹ Iorga, *Mesele mănăstirii Cernica* (din „Biserica ortodoxă“), pp. 10 și urm., 18 și urm. — Pentru intrarea lui Ghica-Vodă (24 Sept. 1823) și stîntirea (12 Ian. 1823) a Mitropolitului Grigorie, *Studii și doc.* XVI, p. 363, no. 1046.

(1782-1821)⁹, care ar trebui adunate laolaltă. Scrisorile grecești ale lui Polizachi Dimitriu către Manicati de la Sibiu, pe anul 1801, sînt o adevărată istorie a Bucureștilor, cu amănunte interesante, ca intrarea Turcilor în casa unde Slătineanu juca cărți cu Ghizdavețul și împușcarea acestuia. „Diavolii de Romîni îi fac peșceș (pe Turci) cite odată prin cîrciume și la femei, pe ascuns.“ Se pomenește și prigonirea din 1801 a Evreilor bucureșteni.

Focurile — cel de la Iași, în 1820 — își au locul, ca și cutre murele¹.

Din așezămintele țerii attea se găsesc numai în aceste biete rînduri tremurate.

Prin o astfel de însemnare găsim pe «Lestvița» Mitropolitului Varlaam cuvîntul *romînie* în sens de limbă românească: „Însă pentru căci iaste mai largu și prelungu românia, dreptu aceea o am și pus mainte și întălu, și mai apoi slovenia“².

La Săcuienii Dîmboviței se cetește: „La leat 1730, luna lui Agustru în 2 zile, au venit poruncă împărătească pe la biserici, dă s'au citit, pentru oerit i tutunărit, câte parale 6, i dă văcărît, câte parale 33 de bani, vită mare, i dă mănzași și dă gonitori prin jumătate“³. Cu văcărîtu e pusă în legătură tăierea lui Vodă Hangerli: „Când au unblat Hangerliu Voevodul să scoată văcărîtu..., și i-au venit din Țaregrad feruman..., și i-où tăiat capul, și l-au dus la Împăratu, și au pus alt Domn ca să stăpânească“⁴. Iar aiurea: „1799, Fevruarie 18, la cinci ceasuri, Vineri, au tăiat capu lui Constandin Angerli Voivod, cîndu au scos văcărîtu po tl. 2“⁵.

La 1813 tot în Dîmbovița se notează că la 1813, supt Vodă Caragea, „s'au stricat obiceiul Țarei-Rumânești..., și câte marafeturi au fost, toate s'au stricat“, — spune logofătul Gheorghe⁶.

¹ *Ibid.*, p. 188, no. 516.

² *Ibid.*, XV, p. 809. Însemnări cu litere latine de la Cozia, 1693, *ibid.*, p. 353.

³ *Ibid.*, p. 278, no. 800. Tot acolo, la 28 Ianuar 1764, moartea lui Constantin Racoviță (*ibid.*, no. 801).

⁴ *Ibid.*, p. 285, no. 827.

⁵ *Ibid.*, p. 368, no. 1063.

⁶ *Ibid.*, p. 278, no. 803. Acolo și iuptele din 1848 între Unguri și „Muscali“. — Pentru pacea de la București, *ibid.*, p. 282, no. 814; pentru holera din 1818, p. 390, no. 805.

II.

Dacă aceste însemnări întregesc istoria politică, însemnările cu caracter cultural revelează adesea o viață internă, morală pe care n'am cunoaște-o altfel, dînd nota exactă a sufletului țerii în deosebite vremuri și în clase deosebite. Ele sînt dese mai ales de la începutul veacului al XVIII-lea și la un loc dau impresia generală a ideilor de care era stăpînită mintea mulțimilor și a sentimentelor care li agitau inimile. Culese de pe cărți și de d. O. Lugosiănu și alții, ele au fost strinse cu pietate de mine pe orice carte de slujbă ce mi-a căzut în mină cutreierînd bisericile din orașe și umilele bisericuți de sate.

Ele arată în rîndul întăiu nesfirșita rivnă cu care se cumpărau, se păstrau, —ca «moșneni»¹, și «în mijlocul țirgului domnesc», la Caracăl²—, se treceau din mină în mină, se furau chiar, cărțile de biserică. «Această sfântă și dumnăzăiască carte», scria, la 1767, un sătean, a fost luată «ca să fie de învățătura mea și a copiilor miei, iar, de să va ispiti cineva a-lî înstreina (Mineiul) di copii miei, acela omū să fie anaftemă»³. La Curtești în Botoșani se afurisesc între cei ce ar lua cartea «preoții, diaconii, clericii, feciorii dăjdieri», cari umblă cu «nescareva belele»⁴. «Pricopsală să nu albă nici el, nici copiii lui în veci», strigă tălharului de cărți preotul Nicolae de la Hlincea, în 1785⁵. Pentru doi lei dați «pe vremea unii fomeți» se înstăpînește cineva (c. 1720) pe o carte, care nu-i va rămînea⁶. Astfel o Evanghelie de Vilna trece de la Soveja la Sărăcinești și de acolo la Iași⁷. Se afirmă că o carte nu-i «a popi, ce a biserici»⁸.

O Cazanie la 1786 e lăsată de un preot «zestrie» dascălului, «cîndū au mersū pe cale cē mare»⁹.

Erau cărți de slujbă, dar și de cetanie, ca Evanghelia din 1750

¹ *Studii și doc.*, XV, p. 270, no. 780.

² *Ibid.*, p. 226, no. 933.

³ *Ibid.*, p. 85, no. 234.

⁴ *Ibid.*, p. 105, no. 285.

⁵ *Ibid.*, p. 103, no. 299.

⁶ *Ibid.*, p. 121.

⁷ *Ibid.*, p. 130.

⁸ *Ibid.*, p. 217.

⁹ *Ibid.*, p. 267, no. 770.



a lui Rafail egumen de Snagov¹. Dania unor tipografi lea une ori forme solemne. La 1808 «ierei Ion tipografu» scrie: «Acestă sfântă carte ce se numește Liturghie iasti cumpărată de mine, popa Ionîță, sinu popei Costandinu tipografu, Bucureșteanulu, în noao lei, părăle 9, de la Simioanū tipografu, trătaș, și de la Ioanū tipografulu, vistierniculū tipografii, alū Sfintei Mitropoiii Bucureștii, ce au [tocmit] întai tipografia, bine răsunând organu bogoslovii cu cântări, hrana celor duhovnicoși, lucruri de cântări și în psalmi, seara și dimineața, laudând pre Domnulū»².

La Vălenii-de-Munte, mănăstirea avind egumen grec și preoți romini, aceștia scriu la 1769: «Să să știe că această sfintă carite ce să chiamă Pentecostarū, l-amū cumpăratū noi, preoți, în tl. 7, și amū făcutū ceriră pă la boeri, iar egumenul n'au datū nici unū banū»³.

La pomana dăruitorului, a satului întreg care dăruiește se adauge a legătorului: Ion din Iași, la 1713, «tocmește» o carte pentru un leu, dar și un loc la pomelnic⁴. Un Costandin Veisa din Vistierie afirmă la 1794 că a «imbrăcat cu argintū prin mâna sa» o Evanghelie⁵. Pentru o carte din Izvorita legătorul sătesc lasă din 6 taleri 30 de parale pentru pomenire, și sătianul îl dă ait țeran⁶.

Pe Evanghelia slavo-romină din 1676-7, Ionașco fratele preotului de la Coiciani scrie că a lucrat-o «când am fost în țara Oltului, la Unguri, de am învățat grămiteci, într'acia gîlcăvā multi»⁷.

Cutare, supt Nicolae Mavrocordat, mărturisește cum a primit învățătura «la părintele Mihail, la mănăstirea Niamfului». O Evanghelie, avind lipsă câteva «frunze», vine la 1724-5, «de la săhastrelū Neculaiū monahulū de pe valea Urlaților, după ce l-au omorātū cei lepădați de Hristos tãlhari»⁸. «Adecă eū Mirăuț Hanejū», — ni se spune pe o margine de carte, în secolul

¹ *Ibid.*, p. 231, no. 665.

² *Ibid.*, p. 192, no. 525.

³ *Ibid.*, p. 239, no. 681.

⁴ *Ibid.*, p. 133, no. 370.

⁵ *Ibid.*, p. 193, no. 560.

⁶ *Ibid.*, p. 327, no. 939.

⁷ Bîanu, *Catalog*, II, pp. 241-2, no. 491.

⁸ Iașimirschi, pp. 103-1.

al XVII-lea — «amă învățată totu treti iveghelulă la Ghervasie ermonahă»¹.

Dar sînt și alte știri : Logofătul Nacu, Muntean, scrie «cîndu au începutu a să strînge satu la Bujoreanca, și am însemnatu ca să vedeși că puteam să o facu seliște noao, — ca cine va ceti, să o 'ncredințeze că s'au strînsu»². La 1819 polcovnicul boieresc se bucură că «s'au meremetisit» biserica Văcăreștilor de Răstoacă, învelind-o «de iznov cu șândrilă de prad», cînd s'a făcut «și crama viei de acii, i gard curții caselor boierești, cu porțile dinpreună... cum și livadea de meri i peri de la porțiță s'au altoit... i hăleșteu s'au săpat», iar în 1813 s'a isprăvit moara și livedea de pruni³.

Scene de viață privată sînt prinse în scurt. Pe o Pravilă munteană cetim, în litere din secolul al XVI-lea: «Să să știe că am scrisu eu Paraschiva... că amu dat banii mami Zoichil Țigancii pe bani 50 dobîndă, și banii acei bani i-am luat de la Pană Ciobotă pă 2 vite: cîndu i-am dat bani, am zis: «mamă Zoică, dă-mi zapisul să-l spargu», iar iă zice: «lasă, Paraschivo»... Au fost față cîndu s'au dat banii»⁴.

Amintiri de familie își găsesc locul pe paginile albe din cărțile sfinte: «M'am dusu cu preoteasa la București», spune un preot din Bucov, în 1790, «ca să-i facu haine frumoase, și, mergîndu pă drumu, s'au bolnăvită, și, ajungîndu la București, au zăcutu 11 zile, și au murită Februarie 17, în zi Sămbătă, pă la chîndie, în casă la jupănu Necolae Ciubuciu, și o amă îngropatū la biserica de la Gorganu, lângă altariu, de spre amiazăzi, în zi Duminecă, Februarie 17... Iarū la leatū 1791, Februarie 6, au răposatū Elena, copila, fiindū eū foarte bolnavū de langoare, până la șasul morții, și n'amū știutū cîndū au muritū, nici cîndū au îngropatū: tocma la 2 săptămăni după ce m'amū mai arădicatū, amū priceputū că au lipsitū copila dinū casă, și atuncea m'amū bolnăvitū și mai rău, și mulți bani amū cheltuitū cu

¹ Iațimirschi, p. 109.

² *Studii și doc.*, XV, p. 43, no. 121.

³ *Ibid.*, p. 46.

⁴ *Ibid.*, p. 4, no. 5.

doffori; și au îngropat-o la sfânta biserică otū Bucovū, lângă zidulū în dreptulū ferestri, de spre amiază¹.

«Eū, popa Ilie», cetim într'un loc, «amū cumpăratū de la Ștefanū dinū Ciūbănești u bute de vinū și i-am plititū noidzici de veadre și 6 de veadre, și măsuramū deagetulū celū mare pîrî unghē².»

Gluma nu lipsește: pe un *Apostol* de București, aflător la Vatra Dornei, un mehenghiu scrie: «Acestorū slove le trebue tarniță, căci sântū prea mari: ar putea aduce cu dănsăle mă-laiū de la țară; darū nu-ți iaste mai lesne să le faci mai mici, să nu mănjești cartea, că șeade rău?»³. Se pare că aceste rînduri vin tot de la călugărul Hagi Serafim din Rarău, care la 1745 face această morală tinerilor cărturari: «Fiiule, cândū înveți carte, învață bine, nu te mozăci, nici te încurca cu mîntea, zicândū că, cum oi învăța, așa a hî învățată, ca să-mi potū chivernisi, că, de'i gîndi așa, prea rău te zmintești. Căci cartea nu iaste lucru pămîntesc ca să-lū cioplești cu barda, ci iaste duhū datū de la Dumnedzăū ca să-lū lucrezi cu mîntea, și, de-ți va fi mîntea curată, atuncea și cartea poți să o înveți cum să cade, iar, de-ți va fi mîntea fluturatecă, atuncea, în locū de învățatură, te ocărăști. Fiiule, cândū scrii ceva pe vr'o carte ce iaste cinstită, nu scrie fiiștece, nici mănji; ce scrie ce iaste de treabă. Căci cătū va trăi ača carte, slova ta încă va să fie acolea, și, sau te va lăuda, sau te va huli. Și nu te temi a ceti la Apostolu, și ia sama de vezi cumū vinū cuvintele și ce cuprindū⁴. Iar la 1805 un donator afurisește pe cine «ar mai îndrăzni a mai pune condeiulū să scrie»⁵.

Sînt pagini în care sufletul scriitorului se vedește în mărturisiri intime, de o mare iubire și duloșie. Pahomie sihastrul, apoi episcop de Roman, vorbește astfel de prietenia sa cu îndreptătorul cel mare al schivnicilor ruși, la începutul veacului al XVIII-lea, Dimitrie din Rostov: «că înbla de învăța pre tot cuvântu de spăsenie, și amū fostū multe zile cu Svinția [Sa] la masă, ascultându-i învățatura svântă, și m'a întreat: au ce

¹ *Ibid.*, pp. 261-2, no. 753.

² Iațimirschi, p. 323.

³ *Studii și doc.*, XV; și p. 226, np. 614.

⁴ *Ibid.*, p. 217.

⁵ *Ibid.*, p. 227, no. 644.

dorește inima ta; și i-am spus că dorește să petreacă viață cu tăcere în pustie, și m'a blagoslovit din toată inima, și mi-[au] dzis: Domnu să fie cu tine, să înlă dorul tău» (1704)¹.

III.

Ardealul românesc n'are însă cronice. Țara de «sate și preoți» n'a fost înfățișată în dezvoltarea ei națională prin condeii unor mari boieri și clerici, unor ispravnici ai Domniei. Tot ce nu spun deci izvoarele care provin de la străini, se afla prin urmare prin zapise, scrisori și notițe pe marginea cărților. Aici cei mici scriu despre o viață care li aparține lor și numai lor, pe care ei au creat-o, au menținut-o, până ce ni-au putut-o da nouă spre a o contopi în mai largă și mai strălucita viață a neamului întreg.

În Arhiva Companiei grecești din Sibiu și aiurea am aflat acte de cea mai mare importanță pentru luminarea acestor existențe muncitoare și smerite. Ce poate fi mai dureros, de pildă, decât acest răvaș, de acum o sută șeptezeci de ani al unui părinte către fiul său: «Bună sănătate, dragul taică, și lu Dumitrică sănătate, și totu binele îi pottescu de la milostivul Dumnezeu. Ce-s trimiț pe Ion; ci, taică, să-l iai cu blândețe până să va deprinde, că e copilu cam șubridu; și să-l pui la slujbă. Și trimițu cu el pe de ursu 2: a mică e luată cu zloț 6, bani 5, și a neagră luată cu zloț 6 pol, și vulupi 2 sântu luată câte potronici 16 una. Ci, dacă l'ei vinde, taică, și vei vrea să mai trimițe bani ca să mai sprijănescu, bine va fi. Și vei ște, taică, că eu nu mai poč trăi aici, că mă mântuescu cu birul, că, de cându amu venitu aici, amu [d]atu în scrisu ce amu datu la biru zloț 50, și acum m'au pus la acestu șife[r]tu zloț 8. Ci să-mu scri unu răvășel, cumu te'i pștepe mai curându. Ačasta, și mila lui Dumnezeu cu voi, taică².»

Și aici aceiași iubire de carte: judecăți îndelungate se poartă pentru dinsa³.

Un Penticostariu poartă această scrisoare: «Cinstite părinte popa Vonuțu de la Lozna, eu-ț trimit această carte să o cum-

¹ Iațimirschi, p. 848.

² *Studii și doc.*, XII, p. 56, no. 106.

³ *Ibid.*, pp. 119—20.

peri pe 2 mierțe de malaiu și pă bani 20 de zloți, carei vrē aprinde o lumină sufletească, și fiiu nemuritoriu. Rămfiu de bine voitoriu: popa Onuță, Cučulată, anno 811, 25 Aprilie»¹. Un alt Penticostariu se iea «în trăsură» de la un preot cu hotărîre de la sobor pentru patru motive: «una căce au mersū la cărcimă, a dooa căce au făcut sfadă, a treia căce s'au îmbătat, a patra căce au vărsat sînge»².

Iar un preot din Maramurăș se roagă așa pentru păstrarea cărții lui iubite: «Și rog pe dumile vostre, cinstiți preuți și cetitori cari vi s'o tîmpla a ceti pre această carte, vă rog, fraților, ca să siliți să nu o prepurtați rău și grozav, ce vă rog binîșor să nu ó picați cu lumina, ce să siliți frumușel»³ (1748).

La 1820 Teodor Uibardi scrie în Maramurăș un Octoih «spre folosul pruncilor celor rumănești..., pentru că nu sînt cărți destul rumănești spre treaba școalelor»⁴.

Faptele politice sînt rari. Maramurășeni înseamnă intrarea «Nemților» la dinșii în 1687, ciuma cea d'întăiu la 1711, năvala Tatarilor, cari sînt bătuți la Borșa, în 1715, ciuma a doua, cea nouă, în 1742⁵. Apoi vine «potopul» cel mare din 1742⁶, deschiderea «Ocnei la Săratu», în Giulești, la 1777⁷, «marele homori de oameni» din 1786⁸. La 1733, «au prinsu vidicul Beiușului mai multu de 80 de oameni, și au robît 12 săptămăni, și pe unii i-au dus la Oradia, să robească acolo, și pre alții bătutu și i-au slobozit»⁹.

¹ *Ibid.*, p. 125, no. 403.

² *Ibid.*, pp. 149—50.

³ Birlea, *Inscripții*, p. 59, no. 201. — O carte e cumpărată de la „dascălu bogasierilor din București” la 1769; *ibid.*, p. 31, no. 123. — Un Ieroftie legător de cărți din Moldova la 1729, *ibid.*, p. 94, no. 330. — Ioniță Voita Suceveanul, legător de cărți în 1772 (*ibid.*, p. 119, no. 421). — O Evanghelie o scrie „Nicola dascălu din Țara Muntenescu” (*ibid.*, pp. 94—5, no. 333). „Au mai datu la unu Ovrei unu zlot de l-au legat cu piroane, păgînește” (p. 70).

⁴ *Ibid.*, p. 17.

⁵ *Ibid.*, p. 152, no. 555.

⁶ *Ibid.*, p. 209, no. 779.

⁷ *Ibid.*, p. 185, no. 666.

⁸ *Ibid.*, p. 211, no. 784.

⁹ *Ibid.*, p. 50, no. 97.

Iacov din Bucium nu uită «cândă au intrat Neamții în Țara-Rumânească, de au făcut jav» în 1737 ¹.

Luptele Revoluției și ale Imperiului napoleonian fac pe acești umili colaboratori ai istoriografiei să iea condeiul. Se notează astfel la 1796 «insurenție întie, și au fost nemușigul din Maramorși și din toată Țara Unguriască în cătane» ². Și în Iunie 1797, arată alt cleric, «s'au sculat și nemnișugu într'ajutoriu lui Franțișcui al doilea, că au avut mare nevoie dinainte Frîncului, că au fost să-l țipe din Beciu de la Scaunu, și au căzut bani pă nemiș, adecă pă care n'au avut nemică încă au dat cite 10, 12 zloți ³». La 1800 e a doua «insurenție» și a plecat ca «reghement-pater la nemișig» și «Vlad popa Mihai din Apșade-mijloc» ⁴. În resumat, lucrurile au mers rău «după ce au biruitu Franț, și au și ieșit bani de hirtie, și a ieșit scumpete în tot feliu, în marhă, în bucate, în oi, în boi; boii cu 4 sute, de mijloc, vaca cu o sută, 120, păreche de oi 30 de zloți, gisca cu 2 zloți, găina 1 zlot. Hainele, suman, cioareci în zilele împăratului Iosipu au fost sumanu cu — zloți, cioareci cu 3 mărieși, clopu cel bunu cu 2 mărieși, curele de încinsu un zlot. Băutura, horinca cu 7 potoriție, vinu un potoriț, mielul cu 2 potorițe. Bărbînția de miere cu 12 florinți, bărbînția de brînză cu 2 zloți, carne cu 2 pătaci. Iar în zilele Împăratului Franți, de cîndu au prins a să bate cu Frîncu, și-au scos nemiși la bătaie de s'au bătut, dară s'au făcut scumpete care n'au fostu de cîndu-i lume, în Maramurăș» ⁵.

Popa Nicolae de la Beiuș vorbește la 1810 de «marea bătae» din «Galia», în care «bine-credinciosul» Alexandru I-iu «au bătut și surpată... pe semețul și falnicul Bonaparte Napoleon, Împăratul Frâncilor, carele asăminea era lui Darie și Poriu cu mîndrie și cu semeție, și l-au izgonit din Scaun, și l-au trimis rob la ostrovul Elba» ⁶.

¹ *Ibid.*, p. 30, no. 159.

² *Ibid.*, p. 124, no. 441.

³ *Ibid.*, p. 211, no. 784.

⁴ *Ibid.*, p. 124, no. 441.

⁵ *Ibid.*, p. 14.

⁶ *Ibid.*, p. 50, no. 79.

La 1817 visita la Abrud și Roșia a Împăratului¹. La 1830 focul din Cernatul-de-jos².

La 1848: «peste vară mare împărăchiiare s'au făcut întră naturile țărilor, și mare frică purta una de alta. Numai Atotputearnicul să ne miluiască și să ne păzească de rău³». Pe o carte din Deva se expun luptele lui Bem, isprăvile lui Avram Iancu și intervenția «innălțatului Împărat muscănesc» pe lângă «innălțatul nostru Împărat cel tiner Franți-Iosif»⁴. Biruința Românilor. a *Romanilor*, contra Ungurilor la Șaroșul Unguresc e scrisă pe o carte din Mediaș⁵. «De peste tot locul Ungurii au fugit de Rumni și de oștile Împăratului», scrie altul la Rucăr, «și foarte multe sate au ars și unii și alții, și mare jăfuire s'au făcut, cit să ferească Hristos să nu mai fi până va fi lumea»⁶. Ioan Barbat, parohul din Șercăița, dă chiar o adevărată cronică până la 1859⁷.

La 1740 un logofăt din Rîmnic, răsărit la Căpilna, se miră de iarna grea cu peirea vitelor, ningînd până la „Sinjorz”⁸.

Din cele bisericesti, porunca împărătească de «a să opri bisearicile de spre preoții cei neunțiați și de spre oamenii cei neunțiați» în 1761 e dată scurt⁹. La 1795, se înseamnă moartea episcopului Ghedeon Nichitici și sfințirea diecilor de episcopul Timișoarei¹⁰.

În schimb adesea apar nevoile materiale ale unor oameni năcăjiți. La 1754 se înseamnă la Rășinari că au început a se face casele de piatră, cînd „au venit și d. Vlădica Pavel”¹¹. La 1797 „marele efitșug de bucate” de la Blaj¹² „La anul 1817”, cetim, „s'au vindut pătrariul de grîu, care ține 24 de copuri, aici, în orașul Abrudbania, cu 24 de zloji..., și cucuruzul cu 20 și 21..., funtul de carne de vită cu cite 12 crăițari, carnea de porc cu

¹ *Studii și doc.*, XII, pp. 27—8.

² *Ibid.*, p. 48, no. 73.

³ *Ibid.*, p. 31, no. 17.

⁴ *Ibid.*, p. 87, no. 229.

⁵ *Ibid.*, p. 133, no. 488.

⁶ *Ibid.*, pp. 163—4.

⁷ *Ibid.*, pp. 177—8.

⁸ *Ibid.*, pp. 186—7.

⁹ *Ibid.*, p. 188, no. 707.

¹⁰ *Ibid.*, p. 78, no. 189.

¹¹ *Ibid.*, p. 156, no. 534.

¹² *Ibid.*, p. 206, no. 746.

cîte 30 crăițari. Dar carne de porc foarte arare ori să afla, că nu era cu ce ținea și îngrășa porcii. În vreme aciasta umbra, banii înpărătești, pulince, galbini de aur și husoși, adecă... bani de hîrtie, așa-numită băncuță... Scumpeatie crescusă și să lătisă, încit murea' oamenii de foame¹.“ La 1823 „au poffit în-nălțatul Înparat de la oamenii marelui prințipat Ardeal să dea în porție bani de argint“². La 1838 plîngere pentru „piatra“ de la Calbor, care distruge „holdele pe dudet și după deal, și veșzile, și în sat, și cucuruzile pe rimături, cu coasta din preună, și viile pe supt meal, și toate legumele: gînște s'au prăpădit de potop, garduri s'au rupt de ghiață și de ape multe.“ Până în 1858 aflăm tînguiri de acestea: pentru că „de la Simpetră n'au mai căst nicio picătură de miere, de s'au prăpădit (stupii) de foame“³.

Mai ales Maramurașul dă, într'o foarte frumoasă limbă cu caracter local, asemenea știri: La 1740 se înseamnă că „au înfrunzit pe la 8 Mai“ — așa de tîrziu? — „codrul“⁴. La 1772, „în Dumineca a cîstit postului mare, cînd au ieșit preutul din beserecă, s'au cunoscut roua pe iarbă în țintirim, apoi la noi n'au dat finu până în săptămîna înnainte Bunelor Vestiri, și cucu au cîntatu înnainte Bunelor Vestiri, și frunza codrului au eșit pe la Dumineca Stîlpărilor, și codrul au fostu încheatu pe la zioa Invieri“⁵. La 1776 a fost „omātu preste tot Maramurașul“⁶. La 1785 apele „au îndețat cumu-i ciontul, și au degerat toate bucatele, adecă mălaiu și celelalte toate, prin varmeghe Maramurașului“⁷. La 1786, „în zilele lui Iosipū Înparat..., au fost foamete, și atunce s'au început și pămîntul a-lu măsură, și au ținut foame în 4 ani. Mărs-a și după foamete foarte bine, s'au intrămat țara, și măsurîșul pămîntului au stricat țara“⁸. La 1799, „au îndețat apele într'atîta, cît Înparăție noastră și alte Înparății au scos de prin temniță robi care au fost de perit și au

¹ *Studii și doc.*, XIII, p. 229, no. 11.

² *Ibid.*, p. 82, no. 208.

³ *Ibid.*, p. 74, n-rele 175-6.

⁴ Birlea, p. 60, no. 207.

⁵ *Ibid.*, p. 128, no. 458.

⁶ *Ibid.*, p. 74, no. 264.

⁷ *Ibid.*, p. 211, no. 784.

⁸ *Ibid.*, p. 150, no. 547.

cercat mările, și nicăire nu s'au aflatu slobodă, fără loate au fost îndețate, și așa robilor li-au dat grație, și așa, cercînd în scrisorile cele bătrîne, am aflatu că de trei sute de ani n'au fost așe îndețate apele și innainte ca într'aciastă iarnă"¹. La 1817, „mulți oameni au murit de foame în Maramoriș, în care an un felderiu de mălaiu era cu 70 de zloți, uvăsul cu 6 zloți, nici odinăoară nu s'au pomenit"². La 1839 „au fost omătu bătrinitu nu mai susu dă la brîu și până în satu încă era unde era umbră și îndeța..., și au fost mare întîrziere de pluguri"³.

Reflecții se adaogă la notarea faptelor: parohul din Daneș, Teodor Dălbea, cetește, la 73 de ani, „Piatra Smintelii“ și notează că „a aflat mulți mărăcini înghimpoși într'ansa, dară cleaștele credinții cei pravoslavnice le trage din gura hulitorilor ca pe mășeaoa cea plină de dureri din gura celua ce sînte durerea“⁴.

Și aici nevoile cite unuia și bucuriile lui deosebite se împărțesc cărții. Moreșan din Ungvar cîntă în versuri vremea cînd

Înblat'am eu la oscoale
Cu carte supt subsuare
În Sidet în oraș⁵.

Un preot din Dănsuș înseamnă, pe la 1840, „darurile și pedepsele cu care Dunnezeu în viață l-au certat“. Între cele d'întăiu, „daru preoții fără venitū di la popor, visterie după truda mînilor..., din carea am zidit biserica, Am învățat trei fii cu cheltuiala pe la școalele cele mari“, — unul murind de 18 ani, „amar mie!“ —, „am zidit casă mari, am înbrăcat 2 fiice în cinstea, și le-am învățat și carte am avut fii 13, dintră care 8 au murit pe dreapta mea, și mai stă 5, nu știu până cînd“; iar, la pedepse, tăierea viei de dușmani, „și or tăiatū coadele la vite“⁶.

Cite un ordin la „feți“ și „dieci“ pentru strîngerea venitu-

¹ *Ibid.*, p. 212, no. 784.

² *Ibid.*, p. 193, no. 699.

³ *Ibid.*, pp. 99, no. 346.

⁴ *Studii și doc.*, XIII, pp. 31-20.

⁵ Birlea, p. 75, no. 268.

⁶ *Studii și doc.*, XIII, pp. 84-5.

rilor în horgoși, „fără țiră de răștanție“, și în oi, în „hulpi“ se adaogă pe foile libere¹.

Une ori rostirea îmbracă veșmîntul unei povestiri, care nu odată are o frumuseță deosebită. Iată în ce ton de idilă biblică se spune povestea lui Mihoc și a Gafiei, cari și-au pierdut toți copiii de ciumă și i-a mîngîiat Dumnezeu pentru facerea lor de bine :

„Deci ei fiind omîni bătrîni, ca de 70 de aii, au mai bine, au fost un omor de ciumă, cînd au fost anul 1742, și avî 5 feçori, toți holtei, și o fată mîritată la feciorul lui Baioș Gabor, la Vasalia, și çuma i-au luat pre toți și au murit, și au rămas numai bătrîni amîndoi, singuri, fără de ficioři. Ce s'or face ei ! Zice : o, rău s'au mîniat Dumnezău pre noi ! Iară iai așe îndrăgîsă besereca : cum auzisă clopotul, ei numai ce sosîsă la beserecă amîndoi : sara. la vecernie, demineța la utrene și la sfînta liturghie. Deci eu, popa Ionășel, fiind păcurar și păstor turmei lui Hristos pe acea vreme, și vîzîndu-le bunătățile lor, P'am zis : nu vā obiduiRET, dragii mei, pentru ce v'au luat Dumnezău fămĕa și coconii, cā Dumnezău au vrut așe. Deci eu, fiindu-le duhopnicu, popa Ionășel, i-am îndemnat și am zis : Iată, dacā vā pare rău, darā iacum luți vedeva feçori voștri aice pre pāmănt : adecā, ne cumpără carte cĕ luminată, care sā începe dîn zua de Paști, plnă la Dumineca Mare ține rînduiala ei. Deci Mihoc și cu Gafia au zis : Noi, dragul nostru părinte, cūm ne a dzice, așe om face. Deci eu, popa, am știutu cā au lāsat nește diecii, cei ce purta cārți, la popa Gheorghie în Daneș, și am mersu eu, popa Ionășel, și cu Mihoc în Băițe, și au dat pe carte aciasta 12 florinți vonaș Mihoc și cu Gafie, pentru păcatele lor și a tot rodul lor..., în anul 1752, în luna, lui Martie în 8 zile².“

Și vom încheia cu povestirea unui biet diac ardelean care venit la București pentru sfințire, are o vedenie în adevăr profetică :

1768, Dechembrie în 3 zile, în noaptea spre mucenița Varvara, cāndu amă fostū la preoția și s'o arātatu o vedenie în notea d'înūtāi, la dieaconie, cā umblamū singurū pîntr'o grădină, și era u rāpă, și grădina era totu plnă de pomi înfloriți,

¹ *Ibid.*, p. 137, no. 409.

² Birlea, pp. 63-4.

și pe giosu era' totu flori, și eu umblamū singuru pitre flori. Iară a doao noapte, la preoția, amū văzutū în visū aclasta vedenie, că mă dusăi după obiciai în biserică, și aflaiū doi arhieriei bătrâni în biserică; arhieriei era' amândoi cu barbe sure, unulū ca altulū de o potrivă. Și mă luară amândoi arhieriei, și mă dusără în migliloculū bisericii, aproape de sfecnecele cele mari, și ținea' amândoi cu mânăle o coronă toată de aoru, frumoasă, camū veche, mucedă, și o ridicară amândoi arhieriei corona cîa de aoru, și o pusără în capū la mine, și întră corona în capū la mine până la gîmătate nasulū. Și ei totu ținea' de coruni amândoi, și eară o luară dinū capū de la mine. Și amū eū amū zisū: căci o luați corona? Iară arhieriei grăiră cătră mine: că nu este a ta, ci este a Craiului Apafi Mihaiu. Eu zisaiu că n'au fostu Craiu aicia, că icia iaste Țara-Rumânească, ci aū fostu la noi în Belgradu. Eară ei zisără: aicia o fostu întâi. Aciasta vedenie cine ar putea să o dezlege plinu de Duhulū Sfântū? »

Lupta lui Mihai Racoviță cu boierii rebeli — după un act nou —

E mult timp de cînd T. Codrescu publică în *Uricariul*, III, cel mai important act privitor la răscoala Moldovei contra lui Mihai-Vodă Racoviță.

Se cunosc și alte documente care vorbesc despre acel moment însemnat din istoria Moldovei, cînd, la 1717, boierimea de țară a fost chemată să aleagă între regimul turcesc al lui Mihai Racoviță și o guvernare creștină, apuseană, a Împăratului german cu stăpîniri austriece și ungurești.

În prețioasa condică a moșiei Simionești pe care mi-o comunică d. maior Constantin Lupu¹ aflu, în legătură cu moșia

¹ Moșia a fost dată la 12 Octombrie 1602 de Ieremia Movilă lui Caraiman („Căriiman“), atunci Vel Păharnic, desfăcînd-o din ocolul Romanului, ca una ce era „dreaptă domnească“: boierul dăruit dase și „un cal bun turcesc, ca de 250 galbeni ungurești“. Întărire la 25 Ianuar 1608, de Constantin, fiul. Împreună cu Dobricenii (Dorohoiu) și Gidînții: se trece apoi asupra lui „Dimitrie Buhuș și surorii lui, Saftii, fiicei lui Cărăiman Pah.“: Gidînții fuseseră „moșia Nastasiei, soției a lui Cărăiman Pah., fiicii vameșului Prăjăscul“. Soția lui Buhuș, Nastasia, apare la 2 Ianuar 1628 (confirmare de la Ștefan Tomșa și pentru Vulpășești, „supt codru de fag“; la Gidînți și Molovate pe Nistru (Orhei) era „pod umbfătoriu“).

Lui Radu-Vodă i se zice „Radului Voevod Mihne“.

Dulcești din Neamț încă o mărturie documentară a acelor evenimente.

Iată-i cuprinsul :

«Io Mihai Ricoviță Voevoda, bojii milostiuu gospodarū zemii moldavscoi, adecă s'au părît de față înaintea Domniei Mele și a tot Sfatul nostru Nicolai Șoldan biv Post. cu boiarinul nostru lordachi Rusăt Vel Clucer pentru satul anume Dulceștii, la țânutul Niamțului, cu vecini și cu tot venitul, zicând Nicolai Șoldan precum acel sat i s'au luat cu mare asuprială, fiindu-i de moșia: că n'au fost numai el greșit, ce cu alți mulți. Iar boierinul nostru lordachi Rusăt Cluciariul arătat-aū la Divan un ispisocū de la insumi Domniia Mea, scriind într'acesta chip precum la vreme cătanilor s'au fost socotit și Nicolai Șoldan de s'au făcut și el hain asupra țării și asupra Domniei Mele, tot una cu cătanile, și încă capū cătanilorū, strângind pe lângă dînsul mai mulți din cei de țară rocoșălnici decît de cătane, și au mersū cu steagū, cu toții, la casăle dumisale lui lordachi Rusăt Cluceariu la sat la Mărgineni, de i-au prădat casa, de l-aū jăcuit de toate bucatele de cîte aū avut, precum ni-aū arătat un izvod de toată paguba anume, și la mare stîngere i-au adus casa, căci lordachj Cluceariul n'au așteptat să fie și dumnealui hain cu dînsii, ce, de sârgu înțelegînd poronca noastră, ș'aū lăsat casa cu totul, și aū venit aici, la Iaș, de s'aū aflat pe lângă Domniia Mea în poroncile înpărăteșii. Și pentru acea pradă și jac ce i-aū făcut Nicolai Șoldan i s'au dat acel sat a lui Șoldan lui lordachi Rusăt Cluceariul, cu toată judecata Sfatului nostru.

Deci Nicolai Șoldan aū dat samă că n'au fost numai el vinovat la acel jac și pradă de la casa lui lordachi Cluceariul, ce aū fost și alți vinovați. Deci Domniia Mea și acmū așa am socotit și am judecat împreună cu tot Sfatul nostru să-i sosască pre atîta căci l-am ertat de cap pentru greșala lui, cum și pre alți mulți. Iar cui i-aū stricat, li s'au răspunsu să plătească. Deci și pre Nicolai Șoldan l-am dat rămas și platnic din toată lege a țării ca pre un rocoșălnic și rădicător de răscoale și jacăș Deci dintr' aceale spurcate a lor fapte aū căzut mai toată țara la robia Tătarilor, de nu să va putea îndrepta în veci. Căci el fiind ficior de boer și pămîntean, ca și alți lăcuitori, nu i s'au căzut să să facă cap de cătane de aū îndemnat și pre alții din cei mai proști de s'aū făcut cătane asemenea cu dînsul, de au jăcuit

și au prădat casăle boerești și minăstirile și pre alți pîmînteani fără de nicio milă, mai rău decît Nemții și cătanile ungurești, de n'au putut scăpa nemia nemică, nici din cele supusă și mistuite în pămînt și pin codri, fiind ei megieși, de au robit și pre Turci neguțitori de pin tîrguri, de au făcut țării mare stîngere cu faptele lor cele nesocotite. Și Domnie Mea le-am fost scris de atîte ori ca să nu să facă și ei cătane, că sînt ficiori de boeri și pămînteni dintr'acest pămînt, și să fugă de spre cătane, să vie lingă Domniia Mea, și ei nici cum n'au înțelesu, văzindu-să slobozi într'atite jacuri a fraților pămînteni.

Drept aceeaia l-am dat rămas în veci și platnic, iar dumnealui Iordachi Rusăt Cluceariul să aibă a ținea și a stăpîni acel sat Dulceștii, cu vecini și cu tot venitul, precum îi scrie uricul de la Domniia Mea, pentru acel jac mult ce i-au făcut Nicolai Șoldan, căci cătă pagubă i s'au făcut nu i să plătește cu prețul celui sat; numai, neavînd altă ce mai lua de la Nicolai Șoldan, s'au socotit să fie acel sat, cu cît s'au aflat. Și de această piră să nu să mai părăscă mai mult în veci pîste carte Domniei Mele. Aăasta scriem. U Ias, liat 7228, Iulie 21 (locni peceții gospod). Ilie Catargiu Vel Logofăt.

Din partea lui, Șoldan e silit a vorbi așa :

«Nicolai Șoldan biv Postelnic fac știre cu acest adevărat zapis al meu la mîna dumisale lui Iordachi Rusăt Cluceariul pentru o greșală ă-am avut la vreamă cătanilor, di-am mersu și eu cu unii cu alții la casa dumisale de i-am făcut mare pagubă, și, după ce s'au așăzat, fiind eu fičor de boer mai știut decît alții, m'au apucat dumnealui pe mine și m'au tras la Divan, la giudecata Mării Sale lui Mihai-Vodă, și Măria Sa Vodă m'au dat rămas dumisale ca să-i plătescū toată paguba ce i s'ar fi făcut la casa dumisale, și eu să-mi caut cine mi-or fi fost soțille, și eu, neavîndu cu ce plăti, me-au dat Mărie Sa Vodă satul Dulceștii, carele îmi este de la părinți, cu casă, cu vecini, cu tot hotarul și cu tot venitul, ca să stăpîniască dumnealui până cînd i-aș plăti toată paguba dumisale. Pe urmă, după giudecată ă-am avut, am căzut la dumnealui cu rugămintea, și am pus boeri, și pe unii și pe alții, de s'au rugat, și me-au dat dumnealui satul Dulceștii, și eu de bună voe mē i-am dat satul Simioneștii carei sînt pe apa Moldovii, la țanutul Romanului, cu tot hotarul satului, cu câmpu, cu păduri și cu tot venitul, ca să

stăpînească dumnealui și cuconii dumisale și semînția dumisale în veci, și de spre mine sau de spre semînție mî să n'aibă nici-o gălăvă. Însă eu am dat satul dumisale pentru parte mî, iar cu soțiile ă-am avut de au fost cu mine la casa dumisale, să facă dumnealui ce știe cu dînșii. Și această așăzare și tocmală a noastră s'au făcut denainte dumilorsale boeri mari și mai mici carii mai jos sînt izecăliți, și ispisoacele cele vechi domnești ă-am avut iar încă li-am dat la mîna dumisale. Și pentru mai mare credință am iscălit ca să-i fie dumisale de credință. U Ias, let 7229, Ghenar 8.

Niculai Șoldan Post., Catargiu Vel Logofăt, marturi Sturza Vornic, Dimitrașco Racoviță Hatman, Ștefan Logft. >

Întărirea domnească de la 12 Ianuar 1722 specifică astfel vina fostului hain: „scriind el singur și mărturisind într'acel zapis precum el singur s'au sculat în vreme cătanilor, și au făcut ătată de tâlhari, și au lovit la casa boiarinului nostru ce iaste numit mai sus, de aũ predat-o (*sic*), și aũ jăcuit-o, și i-au luoat tot ă-aũ avut, și din casă și de afară, și i-aũ făcut multă pagubă. Pe urmă, după ce s'au gonit cătanile cu Tătarii, l-aũ adus pe Neculai Șoldan Postelnicul boiarul nostru lordachi Cluceariul la Domnia Mea, și au stătut față la Divanul Domnii Meale, și innaintea a tot Statul nostru, jăhbind boiarinul nostru lordachi Cluceariul pe dînsul de pradă ce i-au făcut, iar el n'au mai avut altă nemică să zică fără cît au spus drept că el au mersu și cu alții de l-aũ jecuit“. Cu acest prilej se arată că Nicolae Șoldan era fiul lui Șoldan, fără arătare de boierie, iar „moș“ îi era Cărăiman Păharnicul.

Prin alte izvoare decît acele privitoare la Nicolae Șoldan participarea la răscoală a unor boieri ca Miron Cuza, Vasile Ceaurul, etc., era cunoscută, — ca și prin cronicile favorabile Domniei, de la Grecul Chiparisa la Neculce, devenit dușman oricărui acțiuni creștine în Moldova, și trecînd prin povestitorul care trece supt numele de Muste. În afară de aceste mărturii erau mențiunile istorice din actele de confiscare ale lui Racoviță însuși.

Documentele noastre arată însă următoarele lucruri.

Revolta a fost foarte întinsă. Au luat parte la dînsa. sprîjinind poftele de Domnie ale Ceaurului, rudă a lui Gheorghe Ștefan-Vodă și „grof“ împărătesc, „ieclori de boieri“, generația

tinăre care luptase, ca Miron, și supt Sobieski, lângă Poloni, și la 1711 încercase a scăpa prin Ruși de Turci și al cărui represiatant mai strălucit a fost Dimitrie Cantemir el însuși. *Popor de la țară s'a adaus la dinșii*. A fost astfel o ridicare ca aceia din Țara-Românească, avind în frunte pe Radu Popescu și pe alții din aderenții Domniei de țară a Cantacuzinilor. „A se face cătane” însemna numai a se organiza militărește. Și aflăm acuma că rebelii aveau și un steag al-lor, care nu era poate al împăratului.

Domnul n'a fost surprins. El știa ce se întâmplase la munte, și de repețite ori a oferit iertare. I s'a răspuns printr'un hotărit refus. Iar, după ce Tatarii au venit în ajutorul lui Mihai-Vodă, *asa de mare era numărul celor greșiți, încît au trebuit amnistiați*.

Mișcarea tindea, ca și cea de la 1821 la Munteni, contra Grecilor și contra politiceii turcești. După exemplul lui Aron-Vodă și al lui Gașpar Gratiari au fost atacați negustorii turci. Lordachi Ruset a fost „lovit” *ca Grec constantinopolitan de origine, ca stîlp al vechii politiceii turcești*.

Iar, după înlăturarea primejdiei, el s'a folosit de cele întîmplate pentru a-și adăugi averea. Aruncind *toată vina* asupra lui Nicolae Șoldan, cel mai cunoscut dintre prădători, i-a luat Dulceștii, iar, cînd a schimbat cu Simionestii, moșie mai mică, și-a rezervat dreptul de a urmări și pe complicitii lui Șoldan.

Notă. — La 7264 e pomenit lordachi Ruset „dus la Orheiu”, soția, Maria Vorniceasa, și „Anastasiie proim egumen Agapiei”.

Mihai, urmașul lui lordachi, are, pe la 1796, un proces cu Ioan Gane Clucerul. În procesele lui vorbește de „matcile Moldovei”, de „Moldova cu apă” și „Moldova Sacă”, sau „Moldova Veche” și „Moldova Nouă”. — La 1799 Dimitrie Sturza Post. serie „cucoanei Maria” cu privire la „linia care a tras-o”. — La 1813 purta proces de hotare Vasile Roșet, acum „supusul a pre-înnaltii Împărății Rosiei”, care amintea că are Simionestii „în parte din a driapta Prutului”: ieă pentru dînsa Carlacăul și Romancăuții (Hotîn) de la Spăt. Al. Ghica, „supusul a înnaltii Împărății Othomanești”.

Despre schimb, Scarlat-Vodă Callimachi vorbește așa, la Ianuar 1814: „Văzînd din înnaltile împărătești trahanturi a pîcii încheiată în București în anul 1812 între Pre-înnalta Împărăția Othomanească și între Împărăție Rosiei că au rămas apa Prutului hotar despărțitoriu între aceste două Imperii (sic), și s'au hotărat de obște pentru cei ce vor fi statorniciți cu lacuînța în

parte această din a driapta Prutului, precum să află și dumnealor, și vor ave moșii sau alte acareturi piste Prut să le schimbe sau să le vază de veci și să să desfacă de dinsile în vreme prothizmiū ē-aū fost de 18 luni." (Comunicație la Academia Română.)

N. Iorga.

Nichifor Theotokis și Moldova

(dintr'o comunicație la Academia Română.)

În 1804 apărea la Viena o carte de geografie pentru școli datorită lui Nichifor Teotochi (Στοιχεῖα γεωγραφίας ἐρανισθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκου) și adăugită de Antim Gazi. Grija tiparului o luase asupra-și călugărul Ionă de la mănăstirea Sfântului Climent din Olimp, iar cheltuiala era a cunoscuților binefăcători ai cărții elenice, frații Zosimă.

Lucrarea e împodobită cu chipul vestitului cărturar, avînd dedesupt această însemnare :

Ὅφει ὄψιν ἔχεις κραδίης σέ φέροντος ἔσωθεν
Σκαρλάτου Στόβρα, κώδιμε Θεοτόκη,

adecă :

Cu văzul ai vederea inimii celui ce te cuprinde 'nnăuntru :
Scarlat Sturdza, veste Theotoki.

Iar mai jos, în rînd cu însemnarea gravorului vienes: ἡ εἰκὼν ἐγράφη ἐν Ἰασίῳ σχολαρχοῦντος, „icoana s'a făcut în Iași, cînd era conductorul școlii».

Prefața lui Climent către «copiii doritori de învățatură ai Grecilor», scrisă într'un stil entusiast pentru nația trezită la rîvna învățăturilor, îndeplinește aceste știri, spînd că Geografia a fost făcută de viitorul episcop de Astrahan «pe cînd pe-trecea încă în Iașul Moldovei, pe la anul 1774, spre folosul ucenicilor lui»¹.

E limpede, deci, că avem a face cu *un prea interesant desen de Scarlat Sturdza el însuși, ca ucenic la Iași, pe la 1770, al lui Nichifor.*

Acest boier cult, inovator chiar în cultura noastră din veacul

¹ «Ἦτος συνερωνίσθη μὲν ὑπὸ τοῦ ἀειδήμου ἐκείνου ἀρχιεπισκόπου πρῆν Ἀστραχανίου κυρίου Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκου, τῆς διατριβῆς ἐπι ποιουμένου ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδαβίας, κατὰ τὸ 1774 ἔτος, εἰς χρῆσιν τῶν αὐτοῦ μαθητῶν (p. v).

al XVIII-lea prin ideile «filosofice» adoptate, represintate și răspindite de dînsul, e bine cunoscut. Soț al Sultanei, fiica lui Constantin-Vodă Moruzi, el trecuse la Lipsca, întors la Iași, — unde fratele său Grigore ținea pe altă domniță, Marghioala Callimachi, cu care avu pe Mihai-Vodă Sturdza —, el își făcu o casă ca în „Europa“ și, crescîndu-și copiii ca în Apus, nu uită legăturile sale vechi cu aceia în mijlocul cărora petrecuse acolo, la Lipsca, doi ani din tinerețele lui¹: între aceștia se număra și medicul scriitor Andreas Wolf².

Partea lui în reforma învățămîntului superior moldovenesc, prin îngrijirea învățatului Mitropolit Iacov Stamati, a fost importantă. Epitrop al școlilor încă din Novembre 1775³, el a colaborat la largul program de studii științifice de pe la 1800⁴.

Școala ieșană pe care a condus-o Teotochi el însuși e cea fondată, după îndreptările lui, de Domnul care-l crescuse și-l adusese în Moldova, Grigore Alexandru Ghica: el trebuie să fi fost „dascălul cel mare al epistimurilor“ — științele se introduceau astfel pentru întâia oară în program —, plătit cu 1.500 lei pe an (era, iarăși pentru întâia oară, și un profesor de limba latină). Se știe că Alexandru-Vodă Ipsilanti, care avea la îndemîină alt călugăr „științific“, pe Dobrogeanul de la Cernavoda, Iosif Mesiodacul, a întocmit și el școli cu aceeași direcție nouă, în care, la 1775, se învăța aritmetică, geometrie, astronomie, fizică și limbile latină, francesă și italiană⁵.

Despre Nichifor se știe că era nobil din Corfù, ceea ce explică și cunoștința limbilor occidentale care i-a servit și pentru prelucrarea *Geografiei*, și tendința innoitoare a spiritului său vioiu⁷.

¹ Sulzer, partea inedită, în *Ist. Lit. Rom. în secolul al XVIII-lea*, II, p. 21.

² *Ibid.*, p. 29. Wolf îngrijia la 1780 de Sultana Sturdza.

³ *Uricariul*, I, p. 74 și urm.

⁴ *Ibid.*, pp. 13-23. Scarlat e, de sigur, Sturdza, nu Ghica.

⁵ Hurmuzaki, XIV², p. 1184 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. 1232, no. 1237; p. 1270 și urm.

⁷ Erbiceanu, *Cronicarii Greci*, p. 124. Cf. *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice* (din „Economia Națională“), București 1900, pp. 51-2. La 1776 dascălul lor era un Ienachi, iar cel frances „Mel Suidor“ (*sic*) (*ibid.*, p. 53). La 1775 un dascăl Teodor adusese pe Dumitrachi de la Petersburg (*ibid.*, p. 55).

Cum a fost găsit de Ghica nu se spune nicăiri Ar fi învățat la Padova și la Lipsca ¹. La Iași, el pregătește pe copiii Domnului, Dumitrachi, Alecu și Scarlat ². La școală trece după plecarea, în 1766, la Lipsca, de unde nu era să se mai întoarcă, a predecesorului său, marele Evghenie Bulgaris, traducătorul lui Voltaire, pe care rânduiala școlilor de către Iacov Stamati îl pomeneste alături de învățații „europeni” ³.

Cred că Nichifor a părăsit Moldova în cursul războiului ruso-turc care aduse și peirea tânărului Domn Grigorie Callimachi, și el, ca și predecesorul său Ghica, zelos cultivator al științelor. Se adăpostii la Pultava pe lângă Evghenie și apoi ajunse el însuși, cum am văzut, în Scaunul episcopal de la Astrahan, unde s'a săvârșit.

Cît a stat la noi învățatul călugăr, și-a alcătuit — credem că în legătură cu slujbele pentru Domn și Curtea lui — predicile, *Chiriacodromiul*, apărut la Moscova în 1794, apoi în București în 1803, la 1816 la Iași, în două volume, cel d'întăiu cu cheltuiala lui Atanasie Zosima ⁴, profesor de limbile neo-greacă și rusească la Universitatea din Lipsca. M. J. A. E. Schmidt, autorul unui *Hilfsbuch zur Erlernung der neugriechischen Sprache*, apărută acolo, în 1824, caracterizează aceste «cuvîntări la sfintul și marele post, cu cîteva panegirice, epiphonematice și de înmormîntare, alcătuite și rostite de dînsul» ⁵, astfel: „Ele sînt scrise în limba poporului mai obișnuită, totuși cu evitarea tuturor cuvintelor străine, mat ales turcești, de altfel adesea întrebuițate în viața de obște” ⁶. Între altele această carte, ajunsă populară, îndeamnă neconținut la cultură, vorbind aspru părinților cari nu caută a desăvîrși sufletul copiilor lor. Către cei din Moldova pare a se adresa (la a patra Duminecă din post) cînd li spune să nu prefere a lăsa odraslelor lor „ogoare și vii, case și bani și alte ciștiguri”. Această predică și-ar avea locul în vre-o Antologie pedagogică românească.

¹ Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daziens*, III, pp. 47-8.

² N. Iorga, *Catalogul mss. din Ghighiu și Argeș*, la început.

³ Erbiceanu, *l. c.*

⁴ *Ist. lit. rom.*, II, pp. 54, 394.

⁵ Titlul ediției de la Moscova e acesta: Λόγοι εις την άγιαν και μεγάλην τεσσαρακοστήν, μετά καιτινων πανηγυρικών, επιφωνηματικών και επιταφίων συντιθέντες και έκφωνηθέντες: παρὰ Νικηφόρου Ιερομονάχου Θεοτόκου.

⁶ P. 231, nota I.

O ediție românească se pregătise de Gherontie și Grigorie, la Neamț, încă din 1799¹: ea se tipărește la București, în 1801. Theotokis s'a amestecat în 1775, și în polemicile contra Unirii ardeleni printr'o mică lucrare de polemică, apărută și în românește, într'o broșură cu o ciudată literă mică². Tipărită la București, se pare, ea poartă acest titlu: „Ale prea-înțeleptului și bine-credinciosului Mitropolit al Cazanului, chir Nichifor Theotoche de la Cherkhira, pravoslavnicul răspuns scris și tipărit în Hal (= Halle) în leat: 1775. Iar acum s'au dat în stihuri spre folosul de obște al pravoslavnicilor“. Ea începe așa: „Pentru dăjghinarea cea noao din Transilvania, ce să numește a Unirii, și cine sînt dăjghinătorii și pricinuitoarii de dăjghinare a Bisericii. Și pentru iscoditoriul al aceștii Uniri, Decamil («de Camillis) Țărigrădeanul, sau defăimare aceștii Uniri.» Mica lucrare cuprinde numai expunerea încălcărilor Unirii; Nichifor declară că a fost la Maria-Pécs și nu i-a plăcut slujba latină. Notele au citații din — Henriadă (p. 38).

E de notat că partea din viața lui în care distinsul cărturar a dat mai multe roade literare e aceia pe care a petrecut-o în Iași, cari pomeniau mult timp după aceia vreme cînd Mitropolia Moldovei era ilustrată de lecțiile lui «Teotoche și Evghene»³.

N. Iorga

Insemnările unui pribeag

(Dintr'o comunicație la Academia Romîna.)

Acum cităva vreme mi s'a încredințat spre studiu un caietel cuprinzînd notele de străbateri prin Europa ale unuia din pribegii de la 1848.

Unele lucruri însemnate de el merită să fie relevate.

Necunoscutul Romîn a fost la Amsterdam, pe care-l descrie așa: «Șase turnuri domină orașul și contribuiesc mult a mări aspectul grandios cînd vii de spre cîmpie: trei din aceste turnuri sînt de biserică, celelalte trei sînt singure»; el le descrie în

¹ Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, p. 413.

² V. Ghighiu și Argeș; Cf. Erbiceanu, Prefața la *Procanonul* lui Petru Maior, p. XVI și urm.

³ *Documentele Callimachi* II, p. 72.

românește și franțuzește. Vorbește de expoziții și teatre, de curiozitățile ce nu se află în «ghidul» lui, prea vechiu.

De la Amsterdam vede lacul de Harlem, Zaardamul, cu moarile lui de vânt: se pomenește petrecerea aici a lui Petru-cel-Mare. Urmează Broek, unde «se fac cașcavalele de Olanda, cu care se face un bun comerț: aci se află trotoare, ulițele însă prea strâmte, făcute înadins ca să nu umble nici cai, nici trăsură, lucru foarte oprit și pentru care un aliș vestește la marginea orașului. Paveu de pietre, mici și văpsite cu galben: e de o curățenie exemplară; casele, ferestrele, jalușile, porțile, podurile și altele sînt văpsite în albastru, verde sau alb: din pricina acestei curățenii sînt pantofi la ușa a mai multor case, la întîmplare ca să fii norolat».

De acolo călătorul se întoarce în Franța, trecînd pe la Anvers, care e înfățișat după datele ghidului, dîndu-se și numele persoanelor mai însemnate de acolo; se încearcă și caracterizarea locuitorilor, «calmi, tăcuți, rezervați», afară de cele trei zile ale cîrnavallului; despre cutare tablou se spune că «este un lucru cu deosebire frumos și, după părerea mea, numai ca să vadă acest tablou cineva trebuie să meargă la Anvers: expresiunile acestor doi hoți, fiecare în felul său, sînt tot ce poate să facă mai frumos un artist».

La Bruxelles mai fusese; data aceasta, călătorul vizitează Waterloo; aici notele de caracter local descriptiv sînt mai bogate, dar tot impersonale: «Ciceronii d'aci cu de-a sîla vor să-î iei să-ți arate locurile, deși în adevăr un amator are trebuință de ei, și-ți ține un limbajiu după omul cu care are a face: Englesului sau partisanului engles îi laudă bravura englesă, Francesului îi laudă eroismul cu care au luptat. «Campără» antițe sau secături».

La Paris, se cercetează «o familie romîină». La 22 Mai merge «la expoziția de pictură: aci se primise și portretul d-lui Aman, făcut de ei». La 23, după o «ilogodnă» (?), «aniversarea revoluției romîne, de partizani găști»; la 14 «nunta, sfîrșitul necazurilor mele». Peste puțin «la hipodrom, unde era un American ce se urca pe o bală (*sic*) mare de piele, pe o scară de patru stînji, și se da jos; scara era de lățimea unei scînduri». Tot atunci «am văzut o aniversară a lui Napoleon, foarte frumoasă».

La 17 Decembre plecare «pentru Orient» prin Lyon, Valence, Montélimart, Avignon, Harlem, Marsilia. Aici se notează otelele și restaurantele. «Am scris pentru Marsilia la sosirea mea din Constantinopole.»

Pe vasul «Alexandra» se merge la Malta, pe care o mai văzuse călătorul de două ori și «despre care am scris în guidul meu de voiajul Italiei». Apoi pe la capul Matapan în insula Syra, și aceasta cunoscută călătorului: «De și iarna, cîmpul era plin de verdeață și de flori; am fost într'o grădină de portocali». De aici la Tinos, la Chio, la Smirna («pentru acest oraș am scris în guidul voiajului meu în Egipt»). Aici își lasă soția la gazdă și, la 4 Februar, «plecau pentru misia mea».

La Constantinopol stă cincisprezece zile, «silit de 'mprejurări sau, mai bine, de moliciunea Turcilor». La 21 «plecau eu cu N[icolae] G[olescu] și Simon și un Polon ofițer pentru Șumla». Abia la 23, din cauza vîntului, e la Varna, la 26 numai, la Șumla, unde «găsirăm pe amicii noștri, cari de atîtea zile tot sta' gata de plecare, însă mîrșava ambiție (rupt: împinsă până la trădare) a unui om foarte van îl împinse până a comite infamii, dacă nu și trădare. Acest om, desperat de a-și vedea ambiția sa realizabilă, hotări a-și prosterna țara, pentru care a lucrat atîția ani, la picioarele Turcilor și a o readuce la pașalic. Prin urmare această încurajare la planul precugetat de Turci fu destul ca să se 'mpiedece, supt alte pretexte, sentimentul național la care alerga' Romîni ca 'mbătați de bucurie. Cu altă faptă parc'ar fi zis: «nici eu, dar nici voi» sau «nici eu, nici țara», fiindcă ce se poate aștepta de la un om care zice: «Eu slujesc pentru bani oricui îmi va plăti, afară de Ruși» (eu cred că 'n fine și lor li-ar fi slujit!)? Bani ar fi cîștigat de la Turci, și asta l-ar fi despăgubit și de acele două milioane ce (șters: l-a făcut Revoluția să piardă) cerca, și de Domnia ce pierdea. Nenorocită ființă, mai mult de douăzeci de ani de lucru pentru fericirea patriei sale și-i acoperi c'un vâl negru! Căci la ce-i mai servia astă osteneală, cînd își vîndu țara Turcilor? Și, după trei săptămîni după venirea mea și șase după a generalului Tell furăm siliți a ne 'ntoarce.»

Plecați din Șumla la 18, ajung în Varna la 20, iar la Constantinopol pe la 23. Aici «găsirăm pe d. Magheru, lucrînd împreună cu Ghica prin diplomați tot înt'un timp cînd altul era însă-

cinat și pornit la Șumla; oarecum era o contracarare.» La 24 plecare la Smirna.

La 28 April spre băi la Brusa, cu o săptămână la Constantinopol. «8 Maiu cu Radu G[olescu] ce-i zice și Catana, și Duțulescu; de la Mondania până la Brusa am mers în cîntecele privighetorilor, mai cu samă prin crîngurile de lingă Brusa spre sară».

Iată și Brusa. «Cu toate că am mai venit de două ori în vechea capitală a Osmanlıilor, dar, fiindcă n'am scris nimic de dînsa, voui să vorbesc acum ceva.

«Orașul se află la extremitatea unei văi foarte frumoase și mari, supt poalele munților. Populația poate fi peste 150.000 locuitori, compusă de Turci, Armeni, Greci, Evrei și Franci (cum le zic în Orient). Casele sînt de lemn; foarte puține de piatră. Principalele ornamente sînt moscheele, din care cele mai însemnate sînt Ulugiami (cetedrala), cel mai mare edificiu al Sultanului Orcan, și ale Sultanilor Osman, Murad și Baiezid.

«Sînt cîteva stabilimenturi de băi de apă cu pucioasă și cu fier, la care se află și apartamente sau camere pentru cei ce vin să facă băi.

«Turci, Armeni și Greci fac o petrecere din băi, unde vin cu amici de beau și mîincă.

«Manufacturile de mătasă sînt foarte active, și produsul lor este stimat și în Europa. La 30.000 de persoane sînt ocupate în oraș și împrejur pentru comerțului acesta, care se exploată de Franci prin capacitatea lor. Se face aci și comerț de fin, foarte stimat.

«Somitățile Armenilor și Grecilor, în înțelegere cu guvernorul Brusei, sug populația. Armenii acapară toate produsele (șters: bucate, carnea): boi, miei și celelalte, din care pricină ajunsese pînea și carnea mai scumpă decît în Constantinopol, lucru ce a împins pe sărăcime la revoltă, în capul căreia se puseseră femeile, pe la Martie. Grecii dau bani cu dobîndă, cu 5, 6, 7 până la 10 pe lună, la sută. Francii îi exploată cel puțin prin capacitatea lor.

«Satele de pe lingă Brusa au poziție prea-frumoasă, cum Cechergî, unde am șezut la un otel făcut de vr'o doi ani și a căruia poziție pe deal era prea-frumoasă. Aci am simțit o primăvară din cele mai frumoase din viața mea. După înălțimea asta

vedeai o vale frumoasă, șerpuită (șters : tăiată) în lungul ei de un riu răpede și îndesită de crînguri în care păsările își făceau jocurile și cîntecele lor.

«Aci am șezut numai două săptămîni. Aci am avut prilej să văd cînd se ducea la moscheie în Brusa pe renumitul Abdul-Cadel (*sic*), foarte bigot și din care pricină maltrata pe tinerii săi nepoți : el pe din afară nu are nicio aparență deosebită.

«Am văzut o fabrică de mătasă a unui Frances ce cu un capital de 300.000 de lei și-a făcut un venit de 120.000.

«Muntele Olimpul merită a se vizita, și pentru astă excursie nu trebuie decît douăzeci și patru de oare. Oara convenabilă de a pleca din Brusa e la două din zi, ca să dormi în poalele munților spre a te afla la ieșirea soarelui în vîrf ; plata unui cal e de la 25 până la 30 de lei.

«Plecătu sara, dormirăm la Mondania sau veghiarăm, fiindcă păduchii de lemn ca furnicile nu te lăsau. De spre ziuă sosi vaporul și pe la 12 sosirăm la Constantinopol.»

De aici iară la Smirna, unde e bolnav.

«2 August. Dîndu-mi Reșid-Pașa pașaport pentru a intra în țară și o scrisoare către Omer-Pașa, plecarăm la Constantinopol, dar, aci aflînd multe lucruri care mî-ar fi împiedecat intrarea, ne întoarseră iară la Smirna» (16 August).

Urmează : «Listă de cheltuielile voiajului de la Constantinopole la Paris, la 853, Ghenarie 15». Apoi și la Londra, la Rotterdam, Haga, Leyda, Harlem, Amsterdam (v. mai sus). Între creditori se numără : d-na Politi, d-na Tell, Serghiade, Polihroniade, Dilgeanu, — pentru el și soția Elîsa. Se primesc și cei 100 de lei dați «pe două luni păr[intelului] Șap[că], dați de Serurie».

Această călătorie în Orient e descrisă și de C. A. Rosetti în notele lui intime (*Amintiri istorice*, editate de Vintilă Rosetti ; retipărire în *Lui C. A. Rosetti, 1816—1916. La o sută de ani de la nașterea sa*, ediția a II-a, București 1916, p. 262 și urm., 406 și urm. ; cf. și *Revista istorică*, II, p. 183).

DOCUMENTE

I.

Cu privire la comerțul Moldovei în 1825.

Cercetînd niște hîrtii vechi privitoare la comerț și așezămîntul vămilor în Moldova în veacul trecut, am dat și peste unele *table de vămuire*, adică dări de samă, tablouri, cum am zice azi, pe care vameșii erau îndatorați să le înainteze carvasaralei, la sfîrșitul fiecărei luni.

Pentru istoria comerțului la noi aceste table ar fi foarte interesante. Ele ni-ar fi arătat cine se îndeletnicia cu comerțul, ce mărfuri aveau mai multă căutare, în ce localități era bieșug și în care lipsă, cu ce preț se vindeau, ce calități, în sfîrșit o mulțime de alte amănunte. Din nenorocire nu ni s'au păstrat toate dosarele vămilor. Ceia ce a putut ajunge pînă în zilele noastre din dosarele așezămîntelor din veacul trecut, o datorim mai mult întîmplării. Căci nu cu multă vreme în urmă instituțiile își vindeau dosarele vechi în loc de a le depune — fi-rește pe cele ce presintau vre-un interes — la Arhivele Statului. Și printre aceste dosare erau multe de mare însemnătate pentru tot felul de cercetări.

Tabelele aceste avînd importanța unor documente economice pentru cei cari se ocupă cu istoria comerțului, le redau așa cum le-am găsit, rămînînd ca interpretarea să o facă istoricii.

Vama Bărladu. — Tabla vămuirii pe luna lui Marti 1825.

Ziua	Numărul cărțăuilor	Vite		Lei	Per.
5	239	9	Dumnealui Cara-Hasan au cumpărat de aici, pe care au plătit vama cailor	9	—
5	240	34	boi dumn. Ilie Armana salhană	18	28
12	241	4	cai dumn. Umer Aga Ibrăilean	4	—
12	242	4	boi de negoț dumn. Toader Grigoriu	13	8
12	243	10	boi de negoț dumn. Gheorghî Avram	33	—
19	244	14	Mehmet-Aga Ibrăilean pentru cai,	14	—
19	245	49	vaci de salhană dumn. Hagi Carabei Armanu of Focșani, plat. vama	17	39
24	246	—	dumn. Iosip Armanu au rădicat 350 ocă tiutiun prost plat. vama cu	3	—
27	247	35	vaci de salhană dumn. Ismail-Aga	12	33
27	248	100	boi de negoț dumn. Ioan Abager	330	—
29	249	50	boi de salhană dumn. Mula-Mustăfă	27	20
				483	8

Lei	Păr.	
483	8	banii vămii.
4	5	banii pe 11 cărțalui.
487	13	
60	---	să scadi lefili vamișilor cu a chilargiilor
427	13	adică patru sute douăzeci șapte lei și 13 părăle fac.

ss. *Hristea*ss. *Gheorghiu*.

Tabla cărțalurilor ordenal, 1825, Marti.

Ziua	Numărul cărțalurilor	
4	1001	Hagi Chiriac duci pren târguri un tianc hanhalat.
7	1002	Herșcu Jădov de aici, 40 vulpi la Focșani, iar, trecând hotar, va plăti vama după poroncă.
10	1003	Hascal Jădov de aici au rădicat din dughiana sa șasi putini scrâmbiși i 50 ocă calaican, mergând la Eși, iar, trecând hotar, va plăti vama.
12	1004	Aron Jădov au radicat de aici 3 rogojani tiutiun, 280 ocă, 250 ocă pești sărat, 10 ocă chiper negru, 20 ocă chiatră acră, i 5 ocă chiatră vî-nătă, i 5 ocă iarbă de pușcă, i 90 ocă calaican, i un sac nohot de Moldova, mergi la Eși.
12	1005	Iordachi di aici rădică din dughiana sa una mii ocă sipun prostu, merge la Galați.
12	1006	Iordachi Romășcanu au cumpărat de aici 400 ocă proaspăt pești, mergi la Roman.
14	1007	Gligori Cizmariu rădică din dughiana sa 300 pă-rechi ciboti, mergi la Eși.
14	1008	Mehmet-Aga rădică de aici un tianc astar prostu i 8 boccelli tiutiun turcesc, 2 tenchi tiutiun par-sacin, i 30 ocă chiper negru, mergi la Huși.
14	1009	Gheorghii Misir Romășcanu mergi pren sati cu in și cu cănipă, iar, trecând pisti hotar, va plăti vama.
14	1050	Crăciun Sărbul rădică de aici un tianc blanî de oai caplamă, un tianc astar i o traistă cu găitan de lînă și zăci testeli di ciorachi de lînă; mergi la Huși.
14	1049	Dumitrachi Popa rădică de aici 100 ocă pești, mergi la Bacu.
19	1011	Ștefan Cacer au rădicat 100 ocă pești proaspăt, mergi la Roman.
15	1010	Așan Leiba rădică de aici un săpet cu marfă lip-tăcânie, mergi la Botoșani.
21	1012	Ibriian-Aga mergi la Huși cu o ladă căvâfii.

Lei Păr.

5 14 adică cincizăci părăli fac pe
14 cărțului ordenal.

ss. *Hristea* ss. *Gheorghiu*.

(Pe verso scris de altă mână; acest scris îl recunoaștem: este al Păharnicului Gheorghe Nicolaidis):

Bărlad.

Lei Păr.

427 13 suma tabii.
114 — să scadi leu rásurilor.
313 13 rămîni vămuiti.

Tabla vămuirii pe luna lui Augustu.

Ziua	Numărul cărțelor	Viti	Lei	Păr.
3	2894	-- Sămion Mocanu a rădicat de aici 2.546 ocă miși și 800 ocă lină, căti 75 lei sută di ocă, trecând pisti hotar, au plătit vama cu	71	37
4	2895	-- Bucur Mocanu au rădicat de aici 850 miși, trecând pisti hotar, au plătit vama cu	18	37
7	2896	-- Theodor Grecul au rădicat de aici 46 albi, 46 funii, plat. vama cu	1	20
13	2897	-- Eni Grecul au rădicat de aici 300 ocă tiutiuu prostu, 70 ocă untu, 500 funii, mergi la Galați, plat. vama cu	4	20
17	2898	-- Anton Ioan ot Focșani duci de aici pisti hotar 700 ocă boia: părăcinti solomoniacă (?), căti 50 lei, plat. vama cu	10	20
17	2899	-- Neculiță Brașovanu au rădicat de aici 3.250 ocă miși, mergi la Brașov, plat. vama, cu amestecăfură cu lină	63	15
22	2900	-- Ioan Puțanu au rădicat de aci 125 covăți, 800 funii, 50 ocă săpun prostu, 300 ocă săminți de in, plat. vama cu	4	20
26	2901	-- Minciu trilmeti de aici 1290 ocă miși negri i albi la Brașov. plat. vama cu	24	15

27	2902	--	Tudorachi duci la Galați 160 covăți, plat. vama cu	1	33
28	2903	73	boi negoși Panait sãn Tãnasã, plat. vama	167	11
28	2904	--	Memat Trapintãlit [de Trapezunt] capanlãu aũ rãdicat optu putini untu in 400 ocã, plat. vama șasi chei (= piei), fiș ei, di vitã albã, tot in cãrțãluta aceasta, plat. vama	9	1 10
29	2905	--	aceastã cãrțãlute s'au dat prin greșalã, care sã va vidẽ la urdinal.		
31	2906	--	Hagi Manciuca Abeecietlũ triimeti la Galați 170 ocã gãndaci de turbat, cãti 450 lei suta de ocã, plat. vama	23	21
				402	19

Lei Pãr.

402	19	banii vãmii.
4	35	pe 13 cãrțãlui de plata.
2	—	pe 8 cãrțãlui urdinal.
<u>410</u>	<u>14</u>	
60	—	sã scadi liafa vamișilor.
350	14	adicã trii suti cincizãci lei și patru-sprãzãci pãrali cuprindi pisti tot.

825, Avgust 31.

ss. *Hristea*

ss. *Gheorghiu*

Tabla urdinal pe Avgust.

<u>Ziua</u>	<u>Numãrul cãrțãilor</u>	
29	2905	Marinciu din dughiana sa au triimãs la Galați 25 chei di bou lucrati i 50 sãftieni, iar, trecãnd pisti hotar, va plãti vama.
5	1625	Iancãl Jãdov au rãdicat de aici 790 ocã linã, mergi la Focșani, iar, trecãnd hotar, va plãti vama.
10	1626	Costin au rãdicat de aici douã lãzi cu cãvãfii, mergi la Cașin, trecãnd hotar va plãti vama.
10	1627	Gligori Bãcal duci la Cașin trii lãzi cãvãfii.
10	1628	Mihãlachi Cioplitoru duci la Cașin doã coșuri cãvãfii.
10	1629	Herșcu Jãdov au rãdicat de aici 300 ocã tiutiuu prostu, mergi la Huși.
11	1630	Alexandru Camburui duci la Cașin 50 ocã ciarã.

- 21 1631 Strul Jădov duci de aici 1,350 ocă miți negri, 190
chelceli negri groași, mergi la Eși, undi va plăți
vama.
- 30 1632 Ibrîian-Aga duci la Eși un tianc astar sova...
825, Avgust 31.
- ss. *Hristea* ss. *Gheorghiu*.

(Pe verso scris de altă mină :)

Bărladu.

Lai Păr.

410 14 tabla.
60 — să scada lefile.
350 14

Un caiet cu extrase și notițe a fost pus de mine la dispoziția d-lui dr. Angelescu. Nu știu dacă au fost utilizate cumva. Originalele acestor documente le-am dăruit Academiei Romîne.

Anton Oprescu

BCU Cluj / Central University Library Cluj

II.

Adecă; eu, Maria, giupăneasa răposatului Chiriței Postelnicul, scriu și mărturisesc cu cest zapis al meu că eu, deaca am venit din Țara Leșească în al optulea an, am socotit de bună voia mea, de nime nevoită nice asuprită, de am dat și am miluit sfântei mănăstiri Vatopead la Syânta Goră, unde iaste hramul Blagoveștenie Preasfintei, care iaste de moșie moșului giupînu-mieu lui Paleolog, și am dat un sat întreg anume Voșca, în ținutul Sorociei, care sat s'au dat și și soru-mè, Doamna Safta. Și ne iaste și dreptu de moșie și satul Vasilcăul, iară într'acel ținut, și satul Cereșnovățul, cu loc de prisacă și cu fânațe și cu pomeți și cu readiul Cereșnovățul și giumatate de sat din sfîngă cealei ce se chiamă tam Pohrebeani pe Soloneț partea de sus și alte părți tam din acel sat, care scriu anume în uric. Și satul Movileancei cu hălășteu, în ținutul Iașilor. Însă ce se va alege cumpărătura noastră. Și un hălășteu în hotarul Țirgului Iașilor, ce am cumpărat împreună cu giupănu-mieu de la Danco și de la surorile lui. Aceaste am dat acei sfintei mănă-

tiri ce mai sus scriem, și uricele ce am avut de moșie și de cumpărătură ce am cumpărat cu giupănu-mieu, încă le-am dat pe mâna călugărilor.

Pre mai mare credință și mărturie pusu-mi-am inelui către cest adevărat zapis al mieu, ca să se știe.

Ias, vă leat 7128 (1620), Martu 22.

(Chișinău, arhivele Casei Terii; copia d-lui N. Constantinescu.)

* * *

Milostive și luminate Domne, să fie Mărie dumitale sănătosă. Facem știre Măriei dumitale că au venitu înaintea noastră Ionu vatămanul denu Milinești cu cinstită carte Măriei dumitale, să împreună vecinii denu Berestia, care vecini au fostu de moșie den Berestie, și s'au fostu dusu denu Berestie înu zilele lui Vasăleia-Vodă, de au ședzutu înu Milineștii, și s'au căsătoritū înu Milineștii, și au ședzutu totū acolo până acmū ce l-au luatū astă primăvară. Deci, acmū au venitu iarū să-lū è înnapoi Milineștii. Pentranceia sprinda Berestenii că-i de acolo moșanū, și Milineștii au dzăsū că au ședzutu denu copilărie la dānși, le amu făcutu această mărturie, înaintea Măriei dumitale: Măria dumita[le] va gūdeca precumu va hi voe Măriei dumitale.

Să fie Măria dumitale sănătos otū Hs. aminū.

Robulū Mării dumitale: Mironū Costinū pār. Hot.

(Ibid.)

C R O N I C Ă

D. Iustin Frățiman publică în foiletonul ziarului *Dreptatea* din Chișinău (n-le 20 și 34) prea interesantele acte pe care credem că e de folos a le reproduce:

„Amfilohie, cu miia lui Dumnezeu episcopul Hotinului.

După harul și puterea preasfintului, atotfăcătorului și începătorului de viață Duh, date Smereniei Noastre de la marele arhieru Domnul Nostru Iisus Hristos, iată a venit înaintea noastră acest de Dumnezeu chemat bărbat cu numeie Theodosie, care cu multă înclinăciune și smerenie a cerut de la noi treapta

preoțească. Pentru aceasta noi, după datoria cercetîndu-l și din dumnezeieștile pravile ispîndindu-i, după mărturia ce ni-au adus ei de la părintele duhovnic ni s'au arătat nouă vrednic de treapta preoțească, și noi cu puterea preasfîntului și făcătorului de viață Duh l-am hirotonit cu hirotonie desăvîrșită, mai întîi ca anagnost, ipodiacon, diacon și preot desăvîrșit aici, în sfînta noastră episcopie în Hotin, în biserica unde este hramul sfîntului și marelui Grigorie Bogoslov, și i-am dat lui putere și binecuvîntare a săvîrși tot ce are legătură cu preoția lui. L-am însemnat pe el la parohie în satul Hlinoaia, unde se prăznuește hramul sfîntului marelui mucenic Dimitrie. Pentru aceasta i s'a dat lui această gramată de la noi, în preasfînta noastră episcopie, cu pecetea sfîntei episcopii pecetluită și cu mina noastră iscălită, ca toți să-l aibă pe el în cinste, în evlavie, și unde i se va întîmpla lui să meargă, [să-l aibă] ca un vas ales și cinstit ai sfîntei biserici și slujitorul lui Dumnezeu; amin.

Anul 1772, Dechemvrie 5.

Amfilohie, episcopul Hotinului. (Din limba moldovenească în limba rusească a tradus preotul Simion Neialovschî.)

* * *

† Pri înălțatului și prè cinstitului de Dumnezeu ales, întocma arhierelor, marelui arhimandrit al sfîntei și dumnezeiești și împărăteștii lavre Pecerschi, chiriu chiriu Zosima, cu darul și mila lui Dumnezeu să se dè.

Prè-înălțatului și prè-cinstitului, întru Duhul Sfînt prè-cuviosului și de Dumnezeu ales întocma arhierelor, marelui arhimandrit [al sfîntei și dumnezeiești lavre Pecerschi, a slăvitei] cetățî Chievului, rugăm pre atot puternicul și milostivul Dumnezeu și pre atot nevinovată maică, pre purure fecioară Marie și pre prea-cuviosul Antonie Theodosie Pecerschi, pentru buna liniște și pace ca să petreci Sfîntia Ta sănătos, și după cinstitul și luminatul tău trup să te învrednicească părții celor aleși ca prè-cuvioși și de Dumnezeu purtători părinți în veacul cel viitor.

Cu plecăciune scrie Amfilohie, episcopul Hotinului, că, vrînd Dumnezeu și pre mine smeritul prin darul sfîntelor moaște ce m'am învrednicit și eu nevrednicul a le săruta, pre carele se află în sfîntele peșteri ale Pecerscâi, di m'au învrednicit și m'au cinstit cu darul arhieresc, cu voe și cu știre prè-înălțatului și

prè-luminatului, pre-sfințitului Patriarh al Țarigradului și a foată lumea, prin mîinile a trei sfinți arhieriei, adică preasfințitul Mitropolit al Sevastiei chirio chir Ananie și preasfințitul Mitropolit al Dristorului chirio chir Parthenie, dimpreună și al Brăilei chirio chir Daniil, stăpînul meu mi-a încredințat această puțină eparhie din păstorie a roabei cetății a Hotinului, întru care mielul petrece dimpreună cu lupul, și acum, luînd acest mare dar și fiind eu slab de chivernisire, întru care petrecem și mai înaintea, și încă fiind eparhie și datoare cu cinci mii de lei din trecutele vremi, pentru birul stăpînitorilor, și acum neavînd nicio facere pentru cele ce se cuvine arhieriești podoabe, adevă sfinite veșminte, am năzuit la mila și ajutorul Sfinției Tale, ca să te milostivești din cele ce vei fi avînd mai vechi vr'o mîtră i trichele i veșminte i cu ce te va lumina Duhul Sfințit. Și pentru mila ce vei face milostivul Dumnezeu îți va da mila cerească, iar noi vom avea datorie a pomeni pre-cinstitul nume a Sfinției Tale la toate slujbele noastre. Sărîndar vom sluji poruncînd. Cu al cărui bun dar și iubire de oameni blagoslovenie Domnului să fie preste Sfinția Ta totdeauna și în veci, amin. V let 1768, Ghen. 10. Amfilohie episcop Hotinului. Amfilohi smerit episcop Hotinului.

Mai înștiințez pe Sfinția Ta și mă rog că, avînd noi un după trup frate ci l-am fost dat, acum cinci ani sînt, acolo, la zugrăvie, la mănăstire în Pecersca, la zugravul Vartholomei, în școala mănăstirii, și mă rog mîlei Sfinției Tale ca să nu-l treci cu vederea, cînd vei lua sama a doua oară : va fi învățat, și va fi pomenit Sfinției Tale¹.

* * *

D. Gh. I. Brătianu ni scrie :

«M'am ocupat puțin de chestiunea obiectelor găsite la Curtea-de-Argeș, căuțînd în special să fac comparații cu obiecte de aceeași natură găsite în Ungaria sau în Apus. Fusesem de la început izbit de asămănarea dintre paftaua lui Basarab și scutul lui Ludovic-cel-Mare de la Aachen. Cetînd o lucrare privitoare la acesta din urmă (J. Hampel, *Die Metallwerke der Ungarischen Kapelle im Aachener Münsterschatze*, în «*Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*», p. XIV, 1892, pp. 63 urm.), aflău că se crede

¹ V. și *ibid.*, n-le 10-12.

a fi fost făcut de doi meșteri vestiți de la Cluj, Martin și Georg «von Klussberch», cari au turnat în bronz, la Praga, statuia Sf. Gheorghe din curtea Hradșinului, comandată de Împăratul Carol al IV-lea. De altfel se pare că atelierele acestora erau vestite și că aveau chiar o specialitate a lucrărilor în aur, metal lesne de găsit în Ardeal. N'ar fi posibil ca această pafță de la Curtea-de-Argeș, cu arhitectura ei gotică caracteristică, să fie un produs al muncii aceluiași meșteri, cari erau de sigur mult mai aproape de Curtea-de-Argeș a Basarabilor decât de Praga sau de Aachen? Și nu credeți, în cazul acesta, că s'ar lămuri și acel «Hilfghot» de pe unul din inele, ținându-se samă, că și pe ornamentele de la Aachen, și pe multe alte obiecte de aceeași natură aflate în Ungaria (am consultat Pulsky, Radisics et Molinier, *Chefs d'oeuvre d'orfèvrerie ayant figuré à l'exposition de Budapest, 1884*, 2 vol.) inscripțiile sînt tot în limba germană? Lămurirea acestei chestiuni n'ar fi lipsită de interes.»

* * *

Despre citeva cuvinte românești. — Ochi „caprii”. — Expresia se află și în biografia latină a Împăratului Ludovic de Bavaria, de Albertino Mussato (începutul secolului al XIV-lea). Se spune că Ludovic avea ochi „caprii”. Terminul e luat din italiene.

Dz. — În *Vita Mathildis* a lui Donizo (sec. al XI-lea) *diabolus* e *zabolus*. Editorul, în *Rerum Italicarum Scriptores* (Muratori, V, c. 366 și 376, 379), observă că se află și aiurea această formă și adaugă că într'o inscripție antică a găsit: *zaconus* pentru *diaconus*.

Mic. — În aceeași operă *micrus* apare ca opus la *grandis* (c. 367), fără influență greacă.

Ostateci. — Terminul românesc se găsește în latina medievală a lui Caffaro Genovesul (Muratori, VI, c. 262): „ostatici”. La pagina 290: „ostateci”.

* * *

Păr. I. Prișcu din Brașov publică în *Gazeta Transilvaniei* prețioase documente culese în Arhivele bisericii din Șchei.

* * *

Din cuviatul de inaugurare al episcopului ortodox de Oradea-Mare, pâr. Ciorogariu, se vede că ideia acestei episcopii a fost susținută și de episcopul cel unit, Samuil Vulcan, care oferia și jertfe materiale.

* * *

În *Cronica Numismatică* (Decembre) d. C. Moisil dă cele două medallii pentru întemeierea teatrului în București: cea latină pentru frații Provana, arhitecți, și cea pentru Norma, pe o latură cu «Rumania» în litere latine, iar pe alta cu aceste rînduri: «În zilele M. S. Alexandru A. Ghica VV. s'a reprezentat în București opera «Norma» romînește de către elevii școalei filarmonice, la 19/3 luna Februarie 1833, Teatru București» (pare a fi executată în Franța).

* * *

Cartea d-lui N. Radivon, *Salba lui Alexandri*, cuprinde pe lângă un text literar al autorului, extrase din opera lui Alecsandri și o serie de foarte interesante fotografii ale actorilor cari au jucat în piesele lui.

* * *

În *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27, părintele Prișcu, tipărind scrisori de-ale lui Anton Pann (1851; sînt și altele din 1852-3) către biserica Sf. Nicolae din Brașov, unde trimesese pe elevul său Gheorghe Ucenescu, dă o însemnare pe un Mineiu a lui «Antonie Pantoleon, protopsalt a acestei biserici» cu data de 10 Februar 1828.

* * *

În «România Viitoare» din Ploiești înfățișări și descrieri de vechi case din oraș, de arhitectul T. T. Socolescu.

Tot acolo folositoare note despre școala ploieșteană, franceză și grecească, pe la 1850.

De mare însemnătate e scrisoarea lui C. Hurmuzachi către Iacob Mureșianu (22 Maiu 1857), cu mențiunea celor trei ani de pribegie și propagandă în Apus.

* * *

În *Viața Agricolă* de la 1-iu Ianuar d. Anton Oprescu dă socoteli din 1827 privitoare la vînzarea vitelor în Moldova.

N. I.

Manuscrisele se trimet d-lui N. Iorga,
♦ București, Șoseaua Bonaparte, 8. ♦



Pentru cărțile despre care se fac recenzii
care le recomandă, se poate reținea, după
♦♦ dorință, anunțul pe copertă. ♦♦



Administrația: București, Tipografia „Cul-
tura Neamului Românesc“, Strada Lip-
scanii Noi, 12 (colț cu Domnița Anastasia).